

Arbeid op de tweesprong

Op het ogenblik, dat ik begin dit artikel te schrijven, ligt een Statistisch Bulletin van het Centraal Bureau voor de Statistiek voor mij, dat de cijfers geeft over de werkloosheid aan het einde van juni 1964. Het aantal werklozen is gedaald tot ongeveer 16.000, terwijl het aantal openstaande aanvragen meer dan 100.000 bedraagt. Kranten en radio spreken over een laagterecord. Een laagterecord, zeker voor de periode waarover de werkloosheid in ons land is geregistreerd, een laagterecord misschien voor de gehele periode, waarin men zich in Nederland van de werkloosheid als maatschappelijk verschijnsel bewust is geweest.

Het bericht wijst op één van de aspecten van de opvallende toestand, waarin de bevolkingsgroep, die we op een wat wonderlijke wijze veelal plegen aan te duiden als 'de arbeid', zich op het ogenblik in Nederland bevindt. Een samenlopen van een aantal ontwikkelingen in onze maatschappij – ten dele reeds lang in gang zijnde, maar dan in de laatste jaren sterk versneld – hebben een situatie teweeg geroepen, waarin werkelijk niet de stimulans van het verschijnen van een gedenkboek nodig is om zich af te vragen, wat eigenlijk het kenmerkende is van de huidige verhoudingen, waarin deze hun oorsprong vinden en wat men er in de toekomst van mag verwachten. De positie van de niet als leider van een bedrijf en niet in een vrij beroep arbeidende mens – als ik het zo het begrip 'arbeid' enigszins vaag en in negatieve termen mag omschrijven – is in betrekkelijk korte tijd zo radicaal veranderd, dat pogingen tot een hernieuwde plaatsbepaling voor de hand liggen.

Zoals men dagelijks kan constateren, is bij de beoordeling van maatschappelijke verschijnselen als deze de neiging groot om sterk eenzijdige verklaringen voor de bestaande situatie te zoeken. Zo meent de ene de veranderingen in de verhoudingen en de huidige toestand te moeten verklaren uit het optreden van de vakverenigingen en de ontwikkeling die zich daarin heeft voorgedaan, de andere denkt de achtergrond hiervan te kunnen vinden in de thans reeds jarenlang bestaande schaarste aan arbeidskrachten enz. Het lijkt hierom wenselijk, om tot een zeker totaalbeeld van de positie van de arbeid en de ontwikkeling die zich daarin voordoet te komen, eerst te trachten een enigszins volledig overzicht te krijgen van de concrete wijzigingen die zich hebben voorgedaan met betrekking tot de factoren die dat beeld bepalen.

I. DE VERSCHUIVING VAN HANDENARBEID NAAR HOOFDARBEID

Nog steeds neigt men er toe bij het spreken over 'de arbeid' zijn aandacht hoofdzakelijk te bepalen tot de handarbeider en te vergeten, dat het aantal afhankelijke beroepspersonen, dat geen handarbeid verricht niet alleen absoluut, doch ook in verhouding tot het aantal hand-

arbeiders, in steeds versnelde mate toeneemt. In 1960 stonden volgens de Volkstelling tegenover 2201.000 handarbeiders reeds ongeveer 1117.000 hoofdarbeiders. De 'employés' vormen dus $\pm 51\%$ van het aantal handarbeiders tegen 41% in 1947 en 25% in 1930.¹ De beschikbare gegevens laten niet toe de ontwikkeling voor de totale beroepsbevolking van jaar tot jaar op de voet te volgen, doch de industriestatistiek² laat zien, dat in de nijverheid, juist in de laatste jaren, de verschuiving die in dit opzicht optreedt, een grote versnelling heeft ondergaan. In 1946 vormden de niet-arbeiders 20% van het aantal werkzamen in de industrie (bedrijven met meer dan 10 arbeidskrachten). In 1952 was dit percentage gestegen tot 22 en in 1957 tot 25. Van 1957 tot 1963 steeg het echter met niet minder dan 7% tot 32. In de laatste jaren is zelfs de absolute stijging van het aantal hoofdarbeiders sneller, dan die van het aantal handarbeiders. Van het eind van 1960 tot het eind van 1963 steeg het aantal handarbeiders in de industrie van 855.000 tot 884.000, doch het aantal hoofdarbeiders van 238.000 tot 280.000. Indien wij de gang van zaken in Amerika als maatstaf mogen nemen, is een verdere ontwikkeling in deze richting te verwachten, zodat de dominerende positie van de handarbeiders in de groep van de niet-zelfstandig werkzamen in de industrie steeds sterker zal worden aangetast.³

2. DE CONCENTRATIE VAN DE ARBEID IN GROTE BEDRIJVEN

In 1889 waren in de industrie – nu met inbegrip van het ambacht – per zelfstandige 2,73 afhankelijken werkzaam. In 1960 was dit laatste aantal gestegen tot 9,20. Ook in dit geval is er sprake van een wel reeds lang in gang zijnd proces, dat echter in de jongste periode een sterke versnelling onderging. In 1947 bedroeg het aantal afhankelijken per zelfstandige nog slechts 5,50, zodat het grootste deel van de stijging van het aantal werknemers per ondernemer in de periode na de oorlog plaatsvond. Ook als men er rekening mee houdt, dat in deze periode een zeker 'inhalen' plaatsvond – in de periode van 1930–1947 stagneerde door crisis en oorlog de ontwikkeling – blijkt de verandering van tempo na de oorlog heel duidelijk. De stijging van het aantal afhankelijken per zelfstandige is gedeeltelijk een gevolg van het toenemen van de grootte van de bedrijven in de eigenlijke industrie. Uit de industriestatistiek valt af te leiden, dat het gemiddelde aantal werknemers per bedrijf in de bedrijven met meer dan 10 werknemers van 1947 tot 1960 steeg van 78 tot 94. Toch is dit vermoedelijk niet het meest markante verschijnsel in deze ontwikkeling. Opvallend is, dat in de laatste tien jaren, die men algemeen beschouwt als de meest spectaculaire met betrekking tot de naoorlogse economische ontwikkeling, het gemiddeld aantal werknemers per industrieel bedrijf niet meer is gestegen. Reeds in 1953 was dit op 93 gekomen en sindsdien is het om dit peil blijven schommelen. Vergroting van de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf in de eigenlijke industrie mag men dus zeker niet zonder meer als karakteristiek voor de ontwikkeling in de jongste periode

¹ Volkstellingen 1930, 1947 en 1960.

² Maandstatistiek van de industrie, verschillende jaargangen.

³ Interessant is, dat uit het Statistisch Bulletin van het C.B.S., no. 68, 1964, blijkt, dat van het eerste kwartaal 1963 tot het eerste kwartaal 1964 het aantal *arbeiders* in de industrie zelfs is gedaald, terwijl het *totaal* aantal werkzamen nog bleef stijgen.

beschouwen. Niet minder essentieel als factor in de stijging van het aantal afhankelijken per zelfstandige en vermoedelijk wel in het bijzonder kenmerkend voor de jongste periode, is de daling van het aantal kleine industriële en ambachtsbedrijven, volgens de maatstaven van de industriestatistiek dus de bedrijven met minder dan 10 arbeidskrachten. Van 1889 tot 1947 deed zich volgens de volkstellingen een voortdurende stijging van het aantal zelfstandigen in industrie (+ ambacht dus) voor, al was de stijging van het aantal onzelfstandigen in deze bedrijfstak relatief dan nog sterker. Vooral van 1920 tot 1947 steeg het aantal zelfstandigen sterk en in 1947 bedroeg het 178.000. Zou de stijging gedurende de periode 1947-1960 op dezelfde wijze zijn doorgegaan, dan zou in 1960 het aantal zelfstandigen omstreeks 200.000 hebben bedragen en zou het aantal afhankelijken per zelfstandige in de totale industrie (dus weer incl. ambacht) ongeveer 7 hebben bedragen in plaats van 9,20. In feite echter daalde in de periode 1947-1960, ondanks de stijging van het aantal bedrijven met meer dan 10 arbeidskrachten, voor het eerst in de geschiedenis, voor zover ons bekend, het totaal aantal zelfstandigen in deze bedrijfstak en wel tot ongeveer 153.000. Kenmerkend voor de naoorlogse periode is dus vooral een snelle achteruitgang van de kleine industriële- en ambachtsbedrijven. Nu vormt natuurlijk de groep industriële- en ambachtsbedrijven met minder dan 10 arbeidskrachten ook geen homogene categorie. Uit de beschikbare gegevens blijkt duidelijk, dat binnen deze groep een verschuiving heeft plaatsgevonden naar de bedrijven met meer arbeidskrachten. Dit versterkt nog de conclusie, dat in de jongste periode een uiterst snelle teruggang van de kleinste 'industriële' bedrijfstvorm, het ambachtelijk gezinsbedrijf, heeft plaatsgevonden.

3. VERSCHUIVINGEN TUSSEN VERSCHILLENDE BEDRIJFSTAKKEN

In 1889 werkte iets minder dan een derde (31,8%) van de beroepsbevolking in de landbouw, vrijwel precies evenveel in de industrie en iets meer dan een derde in de gezamenlijke overige beroepen, die men wel als 'diensten' in de ruime zin pleegt aan te duiden. In 1960 werkte nog 10,8% in de landbouw, maar in de industrie werkte 42,2%, terwijl de diensten 47,1% vroegen. Het meest opvallend is wel de daling van het aantal in de landbouw werkzamen.⁴ Deze daling wordt nog opvallender, wanneer men haar beschouwt uit het oogpunt van de 'arbeid' in de zin van de in een afhankelijke positie werkzamen. Het aantal zelfstandigen (mannen) in de landbouw steeg van 1889 tot 1947 geleidelijk van 147.000 tot 234.000 en toonde daarna een relatief geringe daling tot 217.000 in 1960. Het aantal niet-zelfstandige mannen – in hoofdzaak landarbeiders en medewerkende zoons – echter bleef sedert het eind van de vorige eeuw tot 1947 steeds op ongeveer hetzelfde peil van ruim 300.000 (331.000 in 1947) en zakte daarna zeer snel tot 189.000 in 1960. Het aantal medewerkende zoons daalde van 110.000 in 1947 tot 61.000 in 1960, het aantal landarbeiders van 209.000 tot 113.000. Uit de maandelijkse landbouw-steekproeftelling valt af te leiden, dat sinds 1960 het aantal landarbeiders opnieuw zeer snel is teruggelopen. Thans bedraagt het vermoedelijk niet meer dan \pm 70.000. Ook de daling van het aantal medewerkende zoons zet zich krachtig voort.

⁴ Volkstellingen 1889-1960.

Uit het voorgaande blijkt, dat de verschuiving van de arbeid in de landbouw van de afhankelijken (landarbeiders en medewerkende zoons) naar de zelfstandigen reeds lang gaande is. In 1889 waren er in de landbouw per mannelijke zelfstandige 2,08 afhankelijken. In 1947 waren het er nog slechts 1,42. Ook hier echter treedt na de oorlog een sterke versnelling van de ontwikkeling op. In 1960 had de gemiddelde boer gemiddeld nog slechts 0,87 medewerker ter beschikking en sindsdien is dit aantal zeker nog aanzienlijk verder gedaald. De geschetste ontwikkeling betekent in de eerste plaats, dat de niet-zelfstandige arbeid in de landbouw, die in 1889 nog vrijwel even belangrijk was als die in de industrie, thans relatief nauwelijks nog van betekenis is en dagelijks verder in betekenis afneemt. Gezien het eigen karakter van de arbeid in de landbouw houdt dit op zichzelf al een bijzonder belangrijke verandering in het arbeidsbestel in. In de tweede plaats impliceert de relatieve en sinds het einde van de oorlog ook absolute, afnemende van het aantal in de landbouw werkzamen, dat het schier eindeloze reservoir van arbeidskrachten, dat het agrarisch geboorteoverschot aan het eind van de vorige eeuw de industrie nog scheen te bieden, thans zijn betekenis als zodanig voor het overgrote deel reeds heeft verloren. De niet-agrarische bedrijfstakken zijn, wat dit betreft, sinds de oorlog bezig de kip met de gouden eieren te slachten. Binnen afzienbare tijd zullen zij, wat de groei van het aantal werkzamen betreft, in hoofdzaak zijn aangewezen op eigen geboorteoverschot.⁵ In dit verband is ook de ontwikkeling van de verhouding tussen het aantal werkzamen in de industrie en in de diensten van belang. Zoals bekend, constateert men in de westerse landen in het algemeen een geleidelijke groei van deze diensten, de zgn. tertiaire sector, in verhouding tot de andere beroepsgroepen. De hiervoor vermelde gegevens wijzen op een procentueel niet onbelangrijke groei van deze groep sinds 1889. De groei tussen 1947 en 1960 lijkt echter op het eerste oog niet zo spectaculair nl. van 45,8% tot 47,1%. Verreweg het grootste deel van de daling van het percentage in de landbouw werkzamen kwam aan de industrie ten goede. Een meer gedetailleerde beschouwing van deze periode laat echter zien, dat de gegevens van de volkstellingen alléén tot verkeerde conclusies zouden kunnen leiden.⁶ Het blijkt dan, dat de groei van het percentage in de industrie werkzamen vrijwel volledig plaats vindt in de periode vóór 1951. Nadien blijft met enige schommelingen dit percentage praktisch gelijk. Van de diensten geldt het omgekeerde. Het percentage zakt aanvankelijk tot 1951 in niet geringe mate. Men moet hierbij vermoedelijk in de eerste plaats denken aan het vertrek van grote aantallen 'oorlogsambtenaren' uit de overheids- en semi-overheidsdienst. Nadien vindt echter een regelmatige groei van het percentage in de diensten werkzamen plaats. Onder 'normale' omstandigheden blijken dus de diensten duidelijk sterker te trekken dan de industrie. Houdt men er rekening mee, dat, zoals gezegd, de toestroming uit de landbouw naar andere bedrijfstakken in de toekomst nog slechts van relatief geringe betekenis zal zijn, dan lijkt het wel waarschijnlijk, dat het percentage in de industrie werkzamen ongeveer zijn top heeft

⁵ P. de Wolff, De ontwikkeling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt tot 1975, 1964. Uitgave Federatie Metaal- en Elektrotechnische Industrie.

⁶ Zie o.a. De Wolff, t.a.p.

bereikt en dat men er zelfs rekening mee moet houden, dat dit in de naaste toekomst geleidelijk iets zal dalen, terwijl het percentage werkzaam in de diensten geleidelijk verder zal stijgen. Ook dit betekent op zichzelf een verandering van het karakter van het verschijnsel 'arbeid'. Hoe heterogeen van samenstelling ook, als geheel heeft de groep diensten, wat dit betreft, eigen kenmerken. In de eerste plaats vertoont de dienstengroep, in vergelijking tot de industrie – om niet te spreken van de landbouw – een relatief zeer hoog percentage employés onder de afhankelijken. Vormden in 1960, zoals werd opgemerkt, voor de gehele beroepsbevolking te zamen, de employés 51% van het aantal arbeiders, bij de diensten stonden tegenover 100 arbeiders 129 employés. Verschuiving van het zwaartepunt van de industrie naar de diensten zal dus tegelijkertijd een versnelling betekenen van de aantasting van de overheersende positie van de handarbeiders in de groep van de in afhankelijke posities werkzaam. Bovendien werkt een groot deel van de als arbeiders geklasseerde werkers in de diensten onder andere omstandigheden, dan in het algemeen in de industrie het geval is. Bus- en vrachtautochauffeurs, café- en restaurantpersoneel, lager P.T.T.-personeel en verschillende andere groepen van arbeiders in de diensten, hebben in het algemeen een grotere zelfstandigheid in de uitvoering van de hun opgedragen taak dan in de industrie gebruikelijk is, terwijl zij bij hun werk veel meer dan industriearbeiders met het 'publiek' in aanraking komen en van hen verwacht wordt, dat zij in deze aanraking zelfstandig hun houding weten te bepalen. Hoewel ook bij de 'diensten' relatief het aantal handarbeiders afneemt en ook in ander opzicht interne verschuivingen optreden, laat het zich aanzien, dat dit typische kenmerk van de 'handarbeid' in de diensten zich in de toekomst niet alleen zal handhaven, maar zelfs versterkt zal worden.

4. VERBETERING VAN SCHOLING EN VORMING

In een artikel in een publicatie van de Federatie Metaal- en Elektro-technische Industrie berekent Prof. P. de Wolff op basis van gegevens van de Volkstelling, dat in 1920 nog geen 20% van de mannelijke beroepsbevolking van 25–34 jaar meer dan lager onderwijs had genoten. In 1960 was dit gestegen tot ongeveer 55% en omstreeks 1980 zal dit ongeveer 75% bedragen. Ongeveer 2% van de mannelijke beroepsbevolking van dezelfde leeftijdsgroep had in 1920 lager technisch onderwijs gehad. In 1960 was dit gestegen tot ongeveer 17%, in 1980 zal dit waarschijnlijk zijn gestegen tot ongeveer 24%.⁷

In 1938 gingen van de 100 mannelijke leerlingen, die de lagere school verlieten, 20% naar de u.l.o., 8% naar het v.h.m.o., 16% naar het nijverheidsonderwijs en 3% naar het land- en tuinbouwonderwijs, te zamen 47%, die volledig dagonderwijs gingen volgen na de lagere school. In 1948 waren deze percentages 23, 10, 27 en 5, totaal dus 65%, dat na de lagere school dagonderwijs ging volgen. In 1960 bedroegen ze 33, 17, 37 en 4, dus samen 91%, in 1962 31, 17, 39 en 4, dus eveneens 91%.⁸ Het volgen van voortgezet dagonderwijs na de lagere

⁷ De Wolff, t.a.p.

⁸ Verschillende onderwijsstatistieken van het C.B.S. o.a. de Statistiek van het gewoon- en voortgezet gewoon lager onderwijs.

school is thans in Nederland dus in feite normaal geworden. Opvallend is vooral de groei van het lager technisch onderwijs. In 1900 volgden ongeveer 3000 jongens lager technisch dagonderwijs, in 1948 ongeveer 45.000, in 1962 122.000. In 1960 had volgens de volkstelling⁹ nog 56,7 van de *totale* beroepsbevolking na de lagere school geen verder onderwijs ontvangen en het is duidelijk, dat met name onder de handarbeiders dit percentage nog zeer veel hoger ligt. Het is echter eveneens duidelijk, dat dit percentage in de naaste toekomst zeer snel zal dalen en dat de tijd niet ver meer is, dat het normaal zal zijn, dat de arbeider voortgezet onderwijs zal hebben ontvangen. Dat dit zijn mentaliteit en positie in belangrijke mate moet veranderen ligt voor de hand. Dat deze ontwikkeling nog wordt bevorderd door tal van mogelijkheden voor verdere vorming, die de arbeider thans worden geboden, nadat hij de school heeft verlaten, merken wij slechts volledigheidshalve op.

Terloops zij aan het voorgaande toegevoegd, dat de hier geproduceerde cijfers aanleiding geven de vraag te stellen, of wij met de ontwikkeling van ons onderwijs nog wel op de goede weg zijn. De overgrote meerderheid van degenen, die onmiddellijk na de lagere school naar het technisch dagonderwijs overgaan, gaan, wat de jongens betreft, naar de 'gewone' lagere technische school. Slechts een zeer gering percentage gaat naar andere technische dagopleidingen, die bij de lagere scholen aansluiten. De lagere technische school dient enerzijds voor de opleiding van kleine zelfstandigen in het ambacht, anderzijds voor handarbeiders, in hoofdzaak die in industrie en ambacht. Neemt men in aanmerking, dat van de 10% van de jongens, die geen voortgezet onderwijs volgen vermoedelijk toch wel de helft in industrie en ambacht zal moeten worden opgenomen, o.a. omdat de diensten, die als enige belangrijke groep in de naaste toekomst naast de nijverheid overblijven, in doorsnee een hoger scholingsniveau eisen dan de industrie, dan komt men tot de conclusie, dat krachtens hun onderwijskeuze zeker 44% van de jeugd, die in 1962 het lager onderwijs verliet, zich min of meer vastlegde op een positie van handarbeider in de industrie. Houdt men er rekening mee, dat in 1960 ongeveer 35% van de mannelijke beroepsbevolking arbeider in industrie en ambacht was, dat ongeveer 4% van de mannelijke beroepsbevolking bedrijfshoofd in industrie en ambacht was en dat het aantal hiervan, waarvoor de lagere technische school de juiste opleiding vormt, voortdurend afneemt, dan ligt de vraag voor de hand of er thans al niet te veel jongens terecht komen op de lagere technische school. Deze vraag klemmt te sterker, omdat men, zoals reeds werd opgemerkt, mag verwachten, dat het percentage in de industrie werkzaam in de toekomst eerder zal dalen dan stijgen, maar vooral, omdat in de industrie zelf in een snel tempo het zwaartepunt verschuift in de richting van de hoofdarbeiders. Nu kan men opmerken, dat de lagere technische school ook een vooropleiding vormt voor een deel van de werkzaam in de diensten. Dit is juist. Men denke b.v. aan het lagere technische personeel van de P.T.T. en van de spoorwegen. Daar staat tegenover, dat de lagere technische school voor tal van functies in de industrie niet of slechts in beperkte mate opleidt. Men denke b.v. aan het eigen transportpersoneel van de industrie en aan bepaalde bedrijfsgroepen als b.v. de niet-

⁹ Volkstelling 1960.

ambachtelijke voedingsmiddelennijverheid. Ook de rol van de lagere technische school in de opleiding van personeel voor de steeds belangrijker wordende chemische industrie is nog betrekkelijk gering. Het lagere technische dagonderwijs bepaalt zich nog steeds in belangrijke mate tot de bouwvakken en de metaalnijverheid in de ruime zin, met inbegrip van de elektro-techniek.¹⁰ Een nauwkeurig antwoord op de hier opgeworpen vraag kan slechts na nadere studie worden gegeven. De hier vermelde cijfers wijzen er naar mijn mening echter op, dat ze zeker de aandacht verdient.

5. TECHNISCHE VERANDERINGEN

Terwijl iedereen spreekt over de enorme betekenis van de technische veranderingen, die zich door de stormachtige ontwikkeling van de zuivere en toegepaste wetenschap in ons economische leven voordoen, valt het merkwaardige feit op te merken, dat wij – met uitzondering van de bedrijfstak landbouw – over deze technische ontwikkeling en haar gevolgen relatief slecht geïnformeerd zijn. Soms waaien flarden van informatie over bepaalde bedrijven of bedrijfstakken naar ons over, maar een enigszins algemeen overzicht ontbreekt volkomen. We kunnen uit de statistieken opmaken, dat de arbeidsproductiviteit in de meeste bedrijfstakken regelmatig stijgt, maar hoe deze stijging technisch tot stand komt, daarover ontbreken ons vrijwel alle systematische gegevens. Weliswaar geven de – met grote tussenpozen verschijnende – bedrijfstellingen en verder de productiestatistieken ons voor een aantal afzonderlijke bedrijfstakken mededelingen over het in de bedrijven geïnstalleerde vermogen, maar juist met betrekking tot de thans zoveel besproken automatisering zegt dit gegeven bijzonder weinig, omdat het hierbij – althans wat de eigenlijke arbeiders betreft – immers niet gaat om de vervanging van de mens als leverancier van spierarbeid, maar om de vervanging van de mens als bedienaar van machines. Een statistisch overzicht van het in de industrie aanwezige machinepark en de wijzigingen, die zich daarin voordoen – voor de landbouw bestaat een dergelijk overzicht wel – ontbreekt. Al evenmin bestaat een kwantitatief overzicht over de gevolgen, die de technische ontwikkeling heeft voor de arbeidsbezetting. Welke arbeidskrachten (scholing, leeftijd enz.) door de automatisering vrijkomen en eventueel worden ontslagen, en naar welk type arbeidskrachten door deze ontwikkeling een toenemende vraag ontstaat is ons, wat de aantallen betreft, praktisch onbekend.¹¹ Vandaar, dat wij in ons land, wat de mogelijke maatschappelijke gevolgen van de verdergaande automatisering aangaat, ons nog grotendeels in de fase van de speculaties bevinden. Er bestaat een sterke tendentie om

¹⁰ Statistiek van het nijverheidsonderwijs 1963/64, 1964, o.a. tabel 10.

¹¹ In stelling IV bij zijn dissertatie: 'Organisatie en automatisering', (Diss. Amsterdam 1964) merkt B. Scheepmaker op, dat de tot nu toe gepubliceerde gegevens over de gevolgen van de automatisering voor de werkgelegenheid, op enkele uitzonderingen na, speculatief en daardoor ten zeerste onbetrouwbaar zijn. Opvallend is ook, dat de Stuurgroep Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek, in het leven geroepen door het Centraal Sociaal Werkgeversverbond, het nodig vindt nog een algemeen onderzoek te laten instellen naar de gevolgen van mechanisering en automatisering voor de organisatie van het bedrijf en het personeelsbeleid.

te kijken naar Amerika (en Canada) en de daar bestaande, relatief grote werkloosheid in verband te brengen met de reeds verder voortgeschreden automatisering. De conclusie luidt dan al heel gemakkelijk, dat ook bij ons een toenemende werkloosheid als gevolg van de automatisering is te verwachten. Men is zich er daarbij in de regel vermoedelijk niet van bewust dat als gevolg van het geheel andere systeem van onderwijs en door verschillende andere oorzaken in Amerika de situatie met betrekking tot de scholing voor industriële arbeid geheel anders en in bepaalde opzichten ongunstiger is dan bij ons. Bij een recent bezoek aan Amerika en Canada werd mij er van deskundige zijde steeds weer op gewezen, dat in deze landen, ondanks de werkloosheid, nog steeds een behoefte en soms een dringende behoefte bestaat aan geschoolde arbeidskrachten. Het gelijktijdig optreden van vergaande automatisering en werkloosheid in Amerika is dus geenzins een bewijs, dat dit samengaan zich ook in ons land zal voordoen. Ongetwijfeld zullen echter de voortgaande mechanisatie en automatisering een vergaande invloed uitoefenen op de aard van de toekomstige arbeidsbezetting in de verschillende bedrijfstakken. De eigenlijke handarbeid, vooral de ongeschoolde arbeid, zal relatief in omvang afnemen, van de overblijvende handarbeid zal een groot deel op meer verfijnd werk – electronica b.v. – betrekking hebben.

Zoals bekend, vindt vooral ook in de administratieve sector een snelle mechanisatie en automatisering plaats. Het effect hiervan op de personeelsbezetting zal echter in niet onbelangrijke mate worden gecompenseerd door een steeds groeiende behoefte aan een nauwkeurig inzicht in de gang van zaken in het bedrijf in zijn volle omvang, waardoor een belangrijke hoeveelheid administratief werk noodzakelijk is.

6. DE VERHOGING VAN DE LONEN

Hoewel in haar ontstaan afhankelijk van een aantal reeds besproken of nog te noemen factoren, verdient de verhoging van de lonen als één der achtergronden van de veranderde positie van 'de arbeid' natuurlijk zelfstandig aandacht. Ze is niet alleen verantwoordelijk voor grote veranderingen in het uiterlijke gedrag van de afhankelijke in het arbeidsproces, maar heeft zeker grote invloed gehad op zijn innerlijke houding en zal dit vermoedelijk nog in toenemende mate krijgen. Het terugdringen van de voortdurende preoccupatie met het materiële bestaan, waarvoor wel in de eerste plaats de verhoging van de lonen verantwoordelijk is, leidt tot een andere houding tegenover het leven. Andere belangen, andere interessen dringen zich op de voorgrond, andere problemen ontstaan. De arbeider kan zich veroorloven in zijn houding tot het bedrijf te letten op andere zaken dan alleen op het loon en deze andere zaken worden voor hem daarom ook meer problematisch. In zijn persoonlijke leven en dat van zijn gezin kan hij aan nieuwe behoeften voldoen, die er o.a. toe leiden, dat, zowel wat zijn sociale als zijn geestelijke contacten betreft, hij in een ruimere wereld komt te staan. Het gebruik in de arbeiderswereld van de oudere en nieuwe middelen voor massacommunicatie – boeken, kranten, tijdschriften, radio en televisie – is vooral in de periode na de oorlog bijzonder snel toegenomen. Reizen wordt een normaal verschijnsel.

Het is bekend, dat de geleidelijke verhoging van de reële lonen, die zich sedert het eind van

de vorige eeuw – zij het met schommelingen – heeft voorgedaan, na de oorlog een aanzienlijke versnelling heeft ondergaan. Het verschijnsel van de versnelling als zodanig is hierbij op zich zelf van belang. Bij de arbeidende bevolking, evenals trouwens bij de bevolking als geheel, groeit steeds sterker de gedachte, dat de stijging van inkomen en welvaart een normaal verschijnsel is, of althans kan zijn. Lang nog heeft de herinnering aan de jaren dertig het ontstaan van deze gedachte geremd, maar geleidelijk vervaagt die herinnering. Vooral voor de jongeren is een voortdurende groei van de welvaart al haast iets vanzelfsprekends geworden. Galbraith heeft getracht de economische consequenties van de 'affluent society' te doorgronden, maar wat het effect van de voortdurende welvaartsgroei en vooral ook van het bewust worden hiervan, op de levenshouding van de bevolking, met name van de arbeidende bevolking, zal zijn, is nog nauwelijks meer dan een onderwerp voor speculaties.

7. DE CONSOLIDATIE VAN DE VAKBEWEGING

De ontwikkeling, in de laatste halve eeuw, van het vakverenigingswezen, van een als opstandig beschouwde, nauwelijks gedulde beweging van een betrekkelijk klein percentage van de arbeiders, tot een gestabiliseerd, algemeen geaccepteerd en in de totale maatschappelijke orde ingepast instituut, waarvan een groot deel van de arbeiders deel uitmaakt en waardoor de rest in feite ook wordt gerepresenteerd, vormt ongetwijfeld één der belangrijkste hoofdstukken van de geschiedenis van 'de arbeid'. Ondanks de bezwaren, die – ook uit de eigen kring – in de jongste tijd tegen de vakorganisaties in hun huidige vorm – en zeker niet steeds ten onrechte – naar voren komen, is hun positie sterker dan ooit en zij vormen één der krachtigste ruggesteunen van de positie van de arbeiders in de huidige maatschappij. De invloed van de vakbeweging is veelsoortig, maar één van haar belangrijkste, zij het oorspronkelijk misschien niet bedoelde functies is, dat zij door de vrijwel volkomen monopolisering van de arbeid tot één der belangrijkste factoren in de dynamiek van de laat-kapitalistische samenleving is geworden. Door de voortdurende druk tot verhoging van de lonen, die zij uitoefent, dwingt zij de ondernemers tot een eveneens voortdurend streven naar verlaging van de loonkosten door rationalisering, mechanisatie en automatisering. Men kan er lang over twisten welke rol in dit proces, leidende tot hogere arbeidsproductiviteit, door de inventiviteit der technici en wetenschappelijk speurwerk, door het initiatief en het organisatievermogen van de ondernemers en door deze druk op de lonen van de zijde der vakorganisaties wordt uitgeoefend, maar het lijdt geen twijfel, dat de opwaartse druk op de lonen in dit opzicht van zeer grote betekenis is. Dit geldt in het bijzonder voor Nederland en trouwens voor West-Europa in het algemeen, waar men bij de toepassing van arbeidsbesparende apparatuur en methoden nog altijd achterstaat bij Amerika en waar men dus bij een voortgaande ontwikkeling in dit opzicht steeds in belangrijke mate, zowel wat de technische als wat de organisatorische aspecten betreft, op de in dat land bereikte resultaten kan teruggrijpen. Een typisch voorbeeld van de secundaire rol van nieuwe technische ontwikkelingen bij de groei van de arbeidsproductiviteit in Nederland geeft de landbouw. De snelle mechanisatie in deze bedrijfstak, die na de oorlog plaatsvond en die een der belangrijkste factoren is in de grote verhoging

van de arbeidsproductiviteit, had, technisch gesproken, in grote lijnen althans, ook reeds voor de oorlog kunnen plaatsvinden en was toen in feite in de Verenigde Staten ook reeds gerealiseerd. Toen ontbraken echter in de agrarische wereld de huidige loon- en inkomeneisen, die thans deze ontwikkeling onvermijdelijk maken. Het zou niet moeilijk zijn voor andere bedrijfstakken min of meer overeenkomstige voorbeelden aan te wijzen. Natuurlijk is in deze gevallen veel vernuft nodig om de in principe aanwezige technische apparatuur aan de plaatselijke omstandigheden aan te passen en veel organisatorisch kunnen om de noodzakelijke omschakeling van het bedrijf als geheel teweeg te brengen, maar dat neemt niet weg, dat de primaire oorzaak van de veranderingen dan te zoeken is in de opwaartse druk op de lonen. De invloed van de vakorganisaties in deze richting bestaat in wezen reeds sinds hun ontstaan en is in de loop der jaren voortdurend sterker geworden. Voor de oorlog was de activiteit op het loonfront nog in sterke mate regionaal en naar bedrijfstak – soms naar bedrijf – verbrokeld. Ten dele zeker door de centraal door de overheid geleide loonpolitiek in de eerste periode na de oorlog, maar ook door de toenemende concentratie in de activiteit van de vakbonden is thans de druk, die wordt uitgeoefend veel geconcentreerder en algemener en daardoor effectiever dan voor de oorlog. Vooral nu de vakbeweging haar vrijheid van beweging met betrekking tot looneisen in sterke mate heeft hernomen, zal het bedrijfsleven er voortdurend toe worden gedrongen om door productiviteitsverhoging het effect van loonsverhogingen zoveel mogelijk te compenseren. Dat het resultaat van de activiteit van de vakorganisaties mede afhankelijk is van andere omstandigheden, zoals de ontwikkeling van de conjunctuur en de internationale economische verhoudingen, doet hieraan in principe niets af. De vraag of de druk van de vakorganisaties een overdruk is geweest en in hoeverre hierdoor de voor de periode na de oorlog kenmerkende kruipende inflatie is ontstaan, kan in dit verband buiten beschouwing blijven. Opgemerkt zij slechts, dat zeker andere oorzaken hierbij een grote, zo niet overwegende rol hebben gespeeld, en dat m.i. in sommige recente Nederlandse publicaties het effect van het optreden van de vakbeweging in dit opzicht is overschat en de invloed van de opwaartse druk op de lonen voor de verhoging van de arbeidsproductiviteit is onderschat.

Natuurlijk is met deze opmerkingen geenszins de betekenis van de vakorganisaties voor de positie van 'de arbeid' en de ontwikkeling, die zich daarin voordoet, geschetst. Het wil me echter voorkomen, dat voor de positie van de arbeid, nu en in de toekomst, deze functie de belangrijkste is. Samen met het steeds groeiende arsenaal van nieuwe technische mogelijkheden vormt ze – calamiteiten buiten beschouwing gelaten – de grondslag voor een voortgaande groei van het reële inkomen van de arbeidende bevolking en daarmee voor een geheel andere levenshouding en een ander levensgevoel bij deze groep in onze samenleving.

8. SOCIALE ZEKERHEID

Bij een voortgaande bespreking van de factoren die de veranderingen in positie van de werkende bevolking teweeg brachten en brengen, blijkt natuurlijk in toenemende mate hun onderlinge samenhang. Zo is de, vooral na de oorlog, wel haast spectaculaire groei van de

maatregelen ter verhoging van de sociale zekerheid natuurlijk niet los te zien van de hierop gerichte activiteit van de vakorganisaties, maar al evenmin van de stijging van de arbeidsproductiviteit, die de materiële basis schiep voor uitkeringen van allerlei aard.

De groei van de sociale zekerheid verdient echter een afzonderlijke vermelding en zeker niet alleen om zijn directe, materiële betekenis voor de betrokkenen. Even belangrijk, zo niet belangrijker, is dat door de groei van de sociale maatregelen, meer dan door iets anders, de arbeider bevrijd is van afhankelijkheid, waarin hij in het bijzonder in de 19de eeuw in toenemende mate was geraakt. De spoken ziekte, werkloosheid en ouderdom maakten, dat de arbeider maar in zeer beperkte mate kon beschikken over zijn eigen lot en dat hij zich, bewust of onbewust, in feite bij welhaast elke handeling afvroeg, hoe degene van wie zijn bestaan afhankelijk was, hierop zou reageren. De afhankelijkheid van arbeider was in het gehele patroon van de structuur en de cultuur van de samenleving ingeweven en werd als een vanzelfsprekendheid, ja haast als een goddelijke instelling aanvaard. Als men het in historisch perspectief ziet is men geneigd de relatief snelle doorbreking van deze afhankelijkheid als een der wonderen van deze eeuw te zien, ook al is de nawerking van de vroegere toestand in tal van opzichten nog duidelijk merkbaar.

9. DE AFNEMENDE BETEKENIS VAN DE ARBEID

Het is nog niet zo heel lang geleden, dat voor het overgrote deel der Nederlanders het leven vanaf ongeveer hun twaalfde jaar praktisch uiteenviel in twee bestemmingen, werk en rust. Van een 'derde leven', een leven van vrije tijd, d.w.z. tijd niet bestemd voor rust en niet voor beroepsarbeid, was, behalve dan op zondag, slechts voor een klein gedeelte sprake. Dit is, zoals bekend, in betrekkelijk korte tijd radicaal veranderd. Ook hier weer valt een sterke versnelling van de ontwikkeling na de tweede wereldoorlog te constateren. Na de wettelijke invoering van de achturige werkdag viel geruime tijd relatief weinig verandering vast te stellen. De periode na de oorlog bracht in de eerste plaats een vrijwel algemene invoering van een verplichte vakantie, die de tendentie vertoont geleidelijk te worden verlengd. De volgende belangrijke stap was de vrije zaterdag, gepaard gaande met een vermindering van het wekelijkse aantal arbeidsuren. Van grote betekenis was ook de invoering van de A.O.W. en de uitbreiding van het systeem van bedrijfspensioenen, waardoor voor het grootste deel van de bevolking aan het eind van haar leven een vrij lange arbeidsvrije periode is ontstaan. Tenslotte hebben de verlenging van de leerplicht, het vrijwillig streven van de ouders om de opleiding van hun kinderen te verbeteren en de verlenging van de periode waarvoor een arbeidsverbod geldt, er toe geleid dat de jeugd gemiddeld een aantal jaren later in het arbeidsproces wordt ingeschakeld dan niet zo lang geleden nog het geval was. De schatting, dat de arbeider van thans, over zijn gehele leven gezien, ongeveer de helft minder tijd aan arbeid behoeft te besteden dan zijn collega aan het begin van deze eeuw, zal wel niet ver van de waarheid zijn. Deze ontwikkeling betekent een wezenlijke verandering in de positie van de arbeider, waarvan thans de uiteindelijke gevolgen nog nauwelijks vallen te overzien. Reeds nu blijkt, dat zijn levenspatroon hierdoor in belangrijke mate wordt beïnvloed. Het werk komt minder

centraal te staan in zijn denken, nieuwe activiteiten ontwikkelen zich. Velen breken zich nog het hoofd over de 'zinvolle besteding van de vrije tijd' en zeker niet ten onrechte. Maar ondertussen zien we b.v. hoe het 'sociaal toerisme' tienduizenden tot zich trekt en hoe in dit reizen de fase van de 'kuddereizen' al weer overgaat in een meer individueel beleven van de wereld buiten het eigen, enge milieu. De in ander verband reeds genoemde enorme ontwikkeling van de afzet van kranten, tijdschriften, pocketboeken en – zij het misschien niet in die mate – van museum- en tentoonstellingsbezoek, zou niet denkbaar zijn, wanneer niet de arbeider zich hiervoor in toenemende mate zou zijn gaan interesseren. De zeer sterke ontplooiing van de sportbeoefening, vooral weer na de oorlog, is eveneens een symptoom van het toenemende actieve tijdsgebruik van de arbeider, in dit geval vooral de jonge arbeider. In welke vormen zich dit vrijetijdsgebruik, op wat langere termijn, zal gaan stabiliseren – voor zover er van stabiliseren sprake zal zijn – laat zich nog niet zeggen. Men moet nog in hoge mate aan de vrije tijd 'wennen'. Bovendien valt aan te nemen, dat aan de uitbreiding van de vrije tijd nog geen einde gekomen is, terwijl allerlei nog niet te voorziene technische en economische ontwikkelingen met betrekking tot de mogelijkheden van vrijetijdsgebruik belangrijke invloed zullen uitoefenen. Om allerlei redenen is de ontwikkeling in dit opzicht in Amerika voor ons maar in betrekkelijke mate een spiegel en een voorbeeld.

Maar misschien even belangrijk, zo niet belangrijker dan het feitelijk gebruik van de vrije tijd als zodanig, is de invloed, die het hebben van vrije tijd en ook de wijze van gebruik hiervan, zullen hebben en gedeeltelijk reeds hebben, op de positie van de arbeider in de wereld en op zijn eigen denken hierover. Hoe raakt dit zijn verhouding tot zijn werk, het bedrijf, zijn relatie tot andere sociale groepen? In het algemeen mag men aannemen, dat de sterke verkorting van het 'arbeidsleven' ertoe zal meewerken om het verschil tussen de arbeiders en andere lagen van de bevolking te verkleinen en te doen vervagen en dat men van weerszijden dit ook meer en meer zo zal gaan voelen. Het zou interessant zijn te weten, in hoeverre de toenemende vrije tijd er reeds toe heeft bijgedragen en er verder toe zal bijdragen om het uiterlijke verschil tussen de arbeiders en de 'anderen' te doen verdwijnen. Nog niet zo lang geleden was de arbeider in dorp en stad als zodanig onmiddellijk kenbaar, omdat hij 'werkmanskleding' droeg, gesymboliseerd door de pet. Droeg een arbeider al eens zijn 'nette goed', dan was dit kennelijk iets ongewoons en deed deze kledij traditioneel, stijf en weinig modieus aan en week dus al evenzeer af van de dagelijkse kleding van andere lagen van de bevolking als de werkkleding. Door de toenemende vrije tijd kreeg het voor de arbeider zin aandacht te gaan besteden aan de kleding voor de vrije uren, terwijl hoger inkomen en confectie-industrie het mogelijk maakten dit te doen. Meer en meer wordt de vrijetijds-kleding voor de arbeider de normale en wordt de kleding tijdens het werk hieraan meer ondergeschikt. Een duidelijk symptoom hiervan is het vrijwel algemene gebruik van de overall. Bij het uitgaan van fabrieken wordt het thans veelal moeilijk aan uiterlijkheden te constateren, wie van het kantoor komt en wie uit het bedrijf.

Op de vraag, waarom in verschillende Westeuropese landen, o.a. in Nederland, sedert het begin der jaren vijftig een zó snelle economische groei optrad, dat in ons land enerzijds het reële nationale inkomen per hoofd van de bevolking in tien jaar tijds meer steeg dan in de halve eeuw, die daaraan vooraf ging, en anderzijds vrijwel voortdurend een volledige werkgelegenheid kon worden gehandhaafd, die de laatste jaren uitliep op een vergaand tekort aan arbeidskrachten, is, dunkt me, nog door niemand een duidelijk antwoord gegeven. Vermoedelijk heeft men hier te maken met een groot aantal, in belangrijke mate interdependente factoren, waarvan een belangrijk deel meer van psychologische en sociologische dan van zuiver economische aard is.

Kon men de hoge graad van werkgelegenheid in de eerste jaren na de oorlog nog verklaren uit de werkzaamheden ten behoeve van het herstel van de oorlogsschade, voor de snelle groei van de vraag naar arbeidskrachten sedert het begin van de jaren vijftig gaat deze verklaring niet meer op. De ook nadien nog voortdurende hoge bouwactiviteit, o.a. als gevolg van de in de oorlog ontstane achterstand, kan – althans direct – maar voor een gering deel de krapte op de arbeidsmarkt verklaren. De bijzondere invloed die van de hoge bouwactiviteit uitging is trouwens meer dan gecompenseerd door andere bijzondere invloeden, die voor een extra aanbod op de arbeidsmarkt zorgden, zoals de repatriëring van in Indonesië werkzamen, de snelle teruggang van het aantal in de landbouw werkzamen en de na-oorlogse 'babyboom', die thans voor het grootste deel zijn werking op de arbeidsmarkt al weer heeft gehad.

Het is zonder meer duidelijk, dat de schaarste aan arbeidskrachten de positie van de arbeidende mens in Nederland in sterke mate heeft beïnvloed. De onderhandelingspositie van degene die zijn arbeidskracht aanbood werd sterker, de onafhankelijkheid van de werknemers ten opzichte van de werkgever groter. Verschillende officiële loonsverhogingen zouden zeker, indien de arbeid niet zo schaars was geweest, minder vlot tot stand zijn gekomen, dan nu het geval was en het verschijnsel van de zwarte lonen zou zich nauwelijks hebben voorgedaan. Het paradoxale feit viel te constateren, dat juist door de schaarste aan arbeidskrachten de vijfdaagse werkweek zo snel kon worden bereikt. Om een ander verschijnsel te noemen, het als normaal aanvaarden van pendelarbeid in Nederland is zeker door de schaarste aan arbeidskrachten sterk bevorderd.

Niet zelden kan men de bewering horen, dat de schaarste aan arbeidskrachten en met name het bewustzijn daarvan bij de arbeiders, leidt tot afnemende arbeidsprestaties en lijntrekkerij en daardoor, op lange termijn, tot het dalen van de kwaliteit van de arbeidskrachten. En zo is er meer aan positieve en negatieve verschijnselen dat men – terecht of ten onrechte – aan de schaarste aan arbeidskrachten pleegt toe te schrijven.

Zonder de betekenis hiervan te bagatelliseren, kan men betwijfelen of de invloed van de schaarste van arbeidskrachten op zich zelf zo groot is als sommigen geneigd zijn aan te nemen. Tal van processen, die op gang waren zijn hierdoor ongetwijfeld versneld. Maar zoals uit het voorgaande al valt af te leiden, zijn de thans plaatsvinden de ontwikkelingen veroorzaakt door

een reeks van factoren, waarvan verschillende geheel of vrijwel geheel onafhankelijk van de schaarste aan arbeidskrachten werken. Het tekort aan arbeidskrachten is echter één der meest spectaculaire verschijnselen in onze jongste sociaal-economische geschiedenis, o.a. omdat men dit in deze vorm eigenlijk nooit heeft gekend. De neiging is daarom groot om in zijn gedachten hieraan veel te verbinden. Vooral zij die hun eigen situatie in bepaalde opzichten door de in gang zijnde ontwikkeling negatief menen te zien beïnvloed, zien gemakkelijk in een dergelijk verschijnsel de oorzaak van alle werkelijke en vermeende kwalen. Zo is de bovengenoemde beschuldiging van lijntrekking als gevolg van de schaarste aan arbeidskrachten ten dele vermoedelijk eerder een uiting van onbehagen met betrekking tot de huidige maatschappelijke situatie in het algemeen, dan een onbevooroordeelde conclusie op grond van geconstateerde feiten. Vermoedelijk zijn de beschuldigingen vaak overdreven, terwijl men de oorzaak op de verkeerde plaats zoekt. Er is geen twijfel aan, dat men lijntrekkers onder de arbeiders – trouwens ook elders – vindt. Maar wie onbevooroordeeld om zich heen kijkt, kan vast stellen, dat zeer vele arbeiders, vermoedelijk de grote meerderheid, hun arbeid nog ernstig nemen en in redelijk tempo werken. En wat het sterkste pleit tegen deze beschuldiging, het is blijkbaar mogelijk geweest om, ondanks de schaarste aan arbeidskrachten, de productie per man in de jongste periode sneller te verhogen dan vroeger ooit mogelijk is geweest. Natuurlijk mag men hieruit niet afleiden, dat de werkgever sterk is verhoogd – technische verbeteringen zijn immers bij deze verhoogde arbeidsproductiviteit van beslissende betekenis – maar wel blijkt hieruit, dat het peil der werkgever een snelle economische groei zeker niet heeft belemmerd. Bij beoordeling van individuele gevallen dient men zich er overigens rekenschap van te geven, dat als gevolg van de ‘overemployment’ tal van arbeidskrachten in het arbeidsproces zijn ingeschakeld, die vroeger als ‘moeilijk plaatsbare’ werklozen stonden geregistreerd en die onder alle omstandigheden, wegens gedeeltelijke lichamelijke of geestelijke ongeschiktheid, een weinig fraai figuur zouden hebben geslagen.

De voorgaande opsomming van factoren in de jongste geschiedenis, welke factoren van invloed zijn geweest op de wijziging van de positie van de arbeidende bevolking, zou zeker nog wel kunnen worden uitgebreid. Zo kan men zich b.v. afvragen, of de vooral door de ontwikkeling van de moderne communicatiemiddelen sterk bevorderde sociale en economische integratie van Nederland geen afzonderlijke vermelding verdient, o.a. omdat deze mede ten gevolge heeft gehad, dat de vroeger min of meer lokale arbeidsmarkten¹² tot één vrij goed overzichtelijk landelijk geheel zijn samengegroeid.

Naar ik meen zijn de besproken factoren voldoende om enerzijds te doen uitkomen hoeveel, gedeeltelijk onderling samenhangende krachten meespelen, anderzijds om ons te doen realiseren hoe diepgaand de invloeden zijn, die uitgaan op de positie van de arbeidende bevolking. De veranderingen, zoals die zich in de jongste periode na de oorlog hebben voorgedaan en zoals ze zich voor de naaste toekomst aftekenen, worden met het woord ‘ontwikkeling’ veel te

¹² Hierover o.a. het ‘Rapport inzake gemeente-classificatie’, 1951. Hoofdstuk I, par. 5.

zwak aangeduid; ze dragen het karakter van een sociale explosie. Juist hierdoor is het zo bijzonder moeilijk het effect op dit ogenblik duidelijk te overzien. De uitwerking van de genoemde veranderingen op allerlei andere levenssterreinen van individu en gemeenschap, dan die waarop zij rechtstreeks betrekking hebben, is ten dele nog nauwelijks merkbaar en in het algemeen niet verder dan in een beginfase. De arbeidende bevolking, zowel als de andere lagen van onze samenleving, volharden nog grotendeels in een geestesgesteldheid, die past bij de vroegere omstandigheden. Niet alleen in deze mentaliteit, maar ook in de thans bestaande structuren en gedragsvormen weerspiegelen zich nog maar zeer ten dele de van de geschetste veranderingen te verwachten effecten. Een poging tot het vastleggen van de huidige situatie, als een dwarsdoorsnede door de tijd, zou vermoedelijk leiden tot een weinig harmonisch en weinig duidelijk beeld. Meer voor de hand liggend lijkt een 'longitudinale' benadering, anders gezegd, het lijkt aantrekkelijker te proberen een - voorlopige - schets te geven van de ontwikkelingen op iets langere termijn waartoe het geconstateerde spel van factoren zal voeren.

Nu kan men natuurlijk, als men de betekenis van deze verschillende factoren op zich laat inwerken, vele vragen stellen met betrekking tot deze mogelijke ontwikkelingen op wat langere termijn. Zelfs maar een poging tot een min of meer volledige bespreking hiervan zou buiten het kader van deze bijdrage vallen. Er zal dus naar beperking moeten worden gestreefd en een bepaalde keuze zal moeten worden gemaakt. Eén der belangrijkste en m.i. de essentiële vraag echter, die een overwegen van de invloeden die zich thans doen gelden, oproept, is of men op grond van de in gang zijnde ontwikkeling moet verwachten, dat de arbeidersklasse als duidelijk afzonderlijke groep in onze samenleving geleidelijk zal verdwijnen, dan wel dat deze ook op lange termijn als zodanig nog zal blijven bestaan. In verband met de beantwoording van deze centrale vraag zullen verschillende andere aspecten van de toekomstige ontwikkelingen als vanzelf aan de orde komen.

Het is misschien goed er nog eens duidelijk op te wijzen, dat er tot op onze tijd in onze samenleving tussen arbeiders en niet-arbeiders inderdaad een maatschappelijke barrière bestaat, die, al mag zij dan misschien thans zwakker worden, nog steeds zeer reëel is. Deze barrière, als elke echte barrière, vertoont twee aspecten, in de eerste plaats, dat ze scheidt, in de tweede plaats dat ze moeilijk is te overschrijden. Deze beide aspecten hangen natuurlijk in belangrijke mate samen, maar gezien het karakter van de sociale stratificatie in onze maatschappij in het algemeen, is het wel degelijk van belang ze te onderscheiden. Onze maatschappij kent een eindeloze differentiatie in groepen met verschillende maatschappelijk prestige, die zich alle kenmerken door een hogere mate van feitelijke of potentiële interactie tussen degenen die tot deze groep behoren onderling, dan met lagen of laagjes van de samenleving die een hoger of lager sociaal prestige genieten. Soms zijn deze groepen, wat betreft de omgang met maatschappelijke lagen, die zij als beneden de eigen groep liggende beschouwen, betrekkelijk exclusief, maar nemen aan de andere kant relatief gemakkelijk personen van onderen af in hun midden op, wanneer dezen zich daarvoor de nodige kwaliteiten hebben verworven.

Een jongste bediende op een bank heeft, als hij zijn best doet, een redelijke kans om op den

duur nog eens directeur te worden van een plaatselijk bijkantoor en daarmee om toegang te krijgen tot maatschappelijke lagen, die eens volkomen voor hem gesloten waren en gesloten zouden zijn gebleven als hij in de onderste regionen van het bankbedrijf zou zijn blijven hangen. Hier is dus wel sprake van een grote afstand, maar niet van een echte barrière. Er is een reële mogelijkheid om deze afstand te overbruggen. Voor een arbeider echter is het praktisch uitgesloten om ooit in het milieu van de plaatselijke bankdirecteur terecht te komen. Tussen hem en het lagere kantoorpersoneel ligt ergens een kloof die – althans nu nog – vrijwel niet is te overbruggen. In het algemeen kan men zeggen dat in ons land voor de totale groep boven de arbeiders iets bestaat van wat de Amerikanen plegen te noemen een 'open class system'. 'Iets' want de 'sociale klimmer' zal merken, dat hij onderweg op allerlei weerstanden van betekenis stuit. Hierbij valt op te merken, dat er reden is om te veronderstellen dat juist door de toeneming van het aantal academisch gevormden, zowel bij de overheid als bij het bedrijfsleven, de duidelijkheid van de scheidingslijn tussen academici en niet-academici toeneemt.

Maar hoe dit zij, de meest wezenlijke barrière in onze samenleving is nog steeds die tussen arbeiders en niet-arbeiders. De omgang tussen beide groepen is in en buiten het werk nog steeds zeer gering. Juist de onderste lagen van de 'white collar'-werkers, van de 'nieuwe middenstand', trachtten zich tot in het jongste verleden duidelijk te distantiëren van de arbeiders en zowel binnen als buiten het bedrijf alles te vermijden, wat op een 'proletarisering van de nieuwe middenstand' zou kunnen wijzen. In hun hele gedrag, in hun taal, hun kleding, hun omgangsvormen, hun vormen van ontspanning, de opvoeding van hun kinderen enz. probeerden ze een duidelijke afstand van de arbeiders te bewaren. In het algemeen vonden ze hierin bij de hogere lagen van de 'niet-arbeiders', met name ook bij de bedrijfsleiding, steun. De kantoorbedienden en de andere niet-arbeiders werden in tal van opzichten anders behandeld dan de arbeiders. Ze hadden andere werkuren, ze werden per maand betaald in plaats van per week, ze kregen reeds vakantie, toen voor de arbeiders hiervan nog geen sprake was, terwijl veelal hetzelfde gold voor pensioen.¹³ Ze werden anders aangesproken en in het algemeen als een ander soort mensen beschouwd, ook al was misschien in sommige gevallen het verschil in beloning miniem of nihil. Opvallend is, dat binnen de groep van de niet-arbeiders de kwalificatie 'arbeider' zonder nadere aanduiding meestal voldoende was om iemands positie t.o.v. eigen groep te bepalen. Terwijl men binnen die eigen groep eindeloos veel differentiaties nodig had om iemand precies te plaatsen, was dat met betrekking tot de arbeiders, ondanks de vele statusverschillen, die zich bij nader inzien ook in de arbeiderswereld voordeden, niet noodzakelijk. De arbeiders bevonden zich allen aan de verkeerde kant van de grote barrière.

Maakte de diepte van de kloof op zichzelf al, dat een poging om aan de overkant te komen

¹³ Voor een systematisch overzicht van de verschillen tussen arbeiders en employés in dit opzicht, zie de bijlage tot 'De verhouding beambte-arbeider', Stuurgroep Sociaal wetenschappelijk Onderzoek, 1964.

weinig perspectief bood, de institutionele kaders die dergelijke pogingen zouden kunnen kanaliseren en steunen, zijn bij ons nooit erg sterk geweest. Nederland heeft nooit uitgeblonken door instellingen, die de arbeider een redelijke kans boden om door zelfontwikkeling naar boven te komen. Dat dit de scheidende werking van de barrière alleen nog maar vergrootte, ligt voor de hand. Wel dient hier terwille van de objectiviteit aan te worden toegevoegd, dat als gevolg van een reeds eeuwenlange, sterke invloed in Nederland – evenals in verschillende andere landen in noordwestelijk Europa – van de burgerij in staat en maatschappij de sociale verschillen binnen zekere grenzen bleven. De maatschappelijke verhoudingen in ons land misten de feodale en half-feodale elementen die in verschillende andere delen van Europa de afstand van de arbeider tot de top van de samenleving nog groter maakten en een sociale stijging nog meer belemmerden. Dit verandert echter niets aan het feit, dat deze barrière tussen arbeiders en niet-arbeiders in Nederland er is en dat zij nog steeds het belangrijkste element van de maatschappelijke ongelijkheid in onze samenleving vormt.

Voor we beginnen onze vraag te beantwoorden, of binnen afzienbare tijd de arbeidersklasse al dan niet als duidelijk afzonderlijke groep in onze samenleving zal verdwijnen, lijkt het wenselijk nog iets nader te omschrijven, wat wij onder dit verdwijnen van de arbeidersklasse in die zin zouden moeten verstaan. Wat we er *niet* onder moeten verstaan is een toestand, waarbij in de samenleving geen verschillen in sociaal aanzien, geen statusverschillen, meer zouden bestaan. In een gedifferentieerde maatschappij als de onze, die bovendien, zowel wat overheid als bedrijfsleven betreft, in sterke mate is opgebouwd en steeds meer opgebouwd zal zijn, uit grote, min of meer straf georganiseerde blokken, behoort een dergelijke gelijkheid tot de volmaakte utopieën. Ook betekent het niet een maatschappij, waar sociaal aanzien zal worden bepaald door bekwaamheid, al was het alleen maar, omdat 'bekwaamheid' een multidimensioneel, heterogeen begrip is met eindeloos veel, niet tegen elkaar af te wegen aspecten. Wie zal de bekwaamheden van generaal de Gaulle, Picasso en Sartre vergelijken? En wie die van een beroepsvoetballer en een chef-monteur in een garagebedrijf?

Wat we er wel onder moeten verstaan is een maatschappelijke situatie, waarin het normaal wordt geacht, dat arbeiders – als arbeiders – volgens de in de samenleving heersende prestige-waarderingen, kunnen stijgen of zelfs starten op een prestige-niveau, dat hoger ligt dan dat van bepaalde niet-arbeiders.

Een maatschappelijke situatie dus, waarin bepaalde groepen van arbeiders hun gelijken zullen vinden in bepaalde groepen van niet-arbeiders en deze laatsten het als normaal zullen beschouwen, dat ook arbeiders tot hun vrienden en kennissen behoren, dat sommige van hun kinderen misschien een bepaald arbeidersberoep zullen kiezen en dat ook in de arbeiderswereld aanvaardbare huwelijkskandidaten voor die kinderen te vinden zijn.

Is dit de toekomst die we tegemoetgaan? Laten we beginnen met op te merken, dat het hier *niet* om een utopie gaat. Ondanks de grote verschillen in maatschappelijk aanzien, die in dat land ongetwijfeld ook aanwezig zijn, kent Amerika de grote barrière, die bij ons arbeiders en niet-arbeiders scheidt, in wezen niet. Er zijn daar ongetwijfeld ook arbeiders, die relatief laag op de maatschappelijke ladder staan, in het bijzonder degenen, die persoonlijke diensten

verrichten, zoals bedienden in cafés en restaurants, kappers, etc. Maar de toppen van de arbeidersgroep steken een flink eind in de groep van de niet-arbeiders, wat hun maatschappelijk aanzien betreft en in het algemeen bestaat er tussen arbeiders en niet-arbeiders een openheid in de sociale contacten, die scherp afsteekt bij de verhoudingen in Europa. Er is geen reden om de sociale verhoudingen in Amerika te idealiseren, maar men kan niet ontkennen, dat onder de blanke Amerikanen het 'open class system' vrij dicht wordt benaderd.

Het lijdt geen twijfel, dat de hiervoor besproken veranderingen, die in onze samenleving plaatsvinden, zoals hier en daar terloops ook al even naar voren kwam, in verschillende opzichten een aanval betekenen op de barrière tussen arbeiders en niet-arbeiders. Maar dit zegt natuurlijk nog niet, dat deze barrière binnen afzienbare tijd zal verdwijnen. Ten dele werken bepaalde veranderingen in dit opzicht zelfs in een negatieve zin. Dit geldt b.v. van het geconstateerde snelle verdwijnen van de kleine, ambachtelijke en handeldrijvende middenstand. Van oudsher vormde die de groep, waarmee de arbeiders nog in de meest open verbinding stonden. Niet zelden slaagde een arbeider – of zijn vrouw – er in een klein middenstandsbedrijfje te beginnen en soms leidde dit tot een geleidelijk groeiende welstand, die de arbeider duidelijk aan de andere kant van de barrière bracht. Ook in het gezellige, maatschappelijke verkeer waren er vrij veel contacten tussen arbeiders en de onderste lagen van de kleine middenstand. Iets soortgelijks deed zich ten plattelande voor met betrekking tot de landarbeiders en kleine boeren. Opmerkelijk is, dat in vele plattelandsgebieden en kleine stadjes deze drie groepen – de arbeiders, de kleine boeren en de kleine middenstanders – in duidelijke tegenstelling tot de 'nieuwe middenstand' – degenen zijn, die het langs zijn blijven vasthouden aan het spreken van dialect in het dagelijks verkeer. Het kleine middenstandsbedrijf, verdwijnt, zoals gezegd, en in een zeer snel tempo, terwijl het voor zover het nog levensvatbaar is, een zo grote investering eist, dat het voor een arbeider praktisch niet meer valt op te brengen om de stap van niet-bezitter tot eigenaar van een dergelijk bedrijf te maken. Iets soortgelijks geldt van het kleine boerenbedrijf als weg voor de landarbeider om de arbeidersstand te verlaten. Opgemerkt dient te worden, dat de animo van de arbeiders om op deze wijze zich een andere maatschappelijke positie te verwerven, zeer sterk is afgenomen. Zij zijn zich er in het algemeen zeer wel van bewust dat het betreden van deze weg thans betekent hard werken en grote risico's, terwijl jarenlang het inkomen veelal niet of nauwelijks hoger zal zijn, dan dat van een arbeider. Men ziet dan op het ogenblik ook dikwijls het omgekeerde gebeuren, nl. dat een kleine baas zijn eigen bedrijf opgeeft en als arbeider bij een groter bedrijf in dienst treedt. Vooral bij de ambachtelijke middenstand komt dit niet zelden voor. Noch het een noch het ander doet echter afbreuk aan het feit, dat in deze hoek van onze samenleving de afstand tussen arbeider en zelfstandige in zekere zin eerder groter dan kleiner wordt. Een conserverende invloed met betrekking tot de grote sociale barrière heeft ondanks Mammoetwet en U.T.S. nog steeds ons systeem van voortgezet onderwijs. Tot op zekere hoogte is, nu praktisch iedereen voortgezet onderwijs volgt, de invloed van de opbouw van dit onderwijs op het voortbestaan van maatschappelijke scheidingen zelfs nog groter dan vroeger. Op 12-jarige leeftijd worden bij ons de bokken van de schapen gescheiden. Wie naar de

L.T.S. gaat – om niet te spreken van G.V.L.O. – is, enkelen, die nog als zelfstandig ambachtsman het zullen wagen buiten beschouwing gelaten, praktisch voorbestemd om arbeider te worden en arbeider te blijven. Wie naar het algemeen vormend voortgezet onderwijs gaat, zelfs al is het maar naar de U.L.O., bereidt zich voor op een niet-arbeidersberoep, en scheidt zich daar mee al op die leeftijd – en bij de kinderen leeft dit vaak zeer duidelijk en bewust – van de toekomstige arbeiders af. Ons voortgezet onderwijs heeft trouwens in het algemeen in zijn opbouw nog een sterk standenkarakter. Het Gymnasium is ‘netter’ dan de H.B.S. en de H.B.S. is ‘netter’ dan de U.L.O. De duidelijkste scheidingslijn ligt echter toch wel tussen U.L.O. en L.T.S. Voor de jongen die de U.L.O. kiest, staan in de maatschappij – wanneer hij daarvoor de persoonlijke eigenschappen heeft – allerlei opklimmingsmogelijkheden open, waaraan de jongen, die van de L.T.S. komt, niet hoeft te denken. Op twaalfjarige leeftijd, wanneer het kind zijn eigenlijke begaafdheden nog nauwelijks heeft kunnen tonen en in het algemeen, zelf nog geheel niet in staat is bewust zijn eigen keuze te maken, wordt door ouders, die meestal uitermate slecht geïnformeerd zijn over de mogelijkheden die voor hun kind openstaan, diens maatschappelijke positie in de toekomst grotendeels bepaald. Niet alleen door gebrek aan informatie, maar ook door een drempelvrees voor het algemeen vormend onderwijs, valt bij de arbeiders deze keus, dan al gauw op de L.T.S. Juist hierdoor wordt weer bij de niet-arbeiders de neiging versterkt om voor hun kinderen de L.T.S. te mijden. Deze krijgt zo het karakter van een echte arbeidersschool en draagt zodoende ongewild bij aan de continuatie van het bestaan van de arbeiders als afzonderlijke sociale groep.¹⁴

Er zij aan herinnerd, dat ook een geheel andere oplossing mogelijk is. In Amerika heeft de beroepsschool op lager en middelbaar niveau slechts een geringe betekenis. Normaal is daar dat een kind, dat de lagere school heeft doorgelopen, naar een algemeen vormende school voor voortgezet onderwijs, de High School, gaat. Weliswaar kan een leerling op deze school ook bepaalde technische vakken kiezen, maar van een echte vakscholing is geen sprake. Eerst nadat men zo mogelijk de

¹⁴ Ik ben mij er van bewust, dat formeel de mogelijkheid bestaat, dat de leerling van de L.T.S. via U.T.S. en schakelklassen de H.T.S. kan bereiken en zodoende definitief aan het arbeidersberoep kan ontsnappen. In 1963 werden echter volgens de Statistiek van het Nijverheidsonderwijs 1963/1964 slechts 325 leerlingen afkomstig van het uitgebreid lager nijverheidsonderwijs toegelaten tot de H.T.S. terwijl in totaal 3213 leerlingen tot het eerste of een hoger schooljaar van dit schooltype worden toegelaten. Van deze 3213 kwamen echter 1343 met een U.L.O.-diploma b binnen. Bovendien blijkt uit deze statistiek, dat van de toegelatenen tot de U.T.S. ongeveer 50% niet komt van de L.T.S. maar van andere scholen, vooral weer van de U.L.O. (diploma a). De leerlingen van deze andere scholen werden vrijwel allen rechtstreeks tot de U.T.S. toegelaten, terwijl de leerlingen van de L.T.S. in de schakelklas terecht kwamen. Een schatting, dat omstreeks 150 toegelaten tot de H.T.S. (ongeveer 5%) oorspronkelijk stamden van de L.T.S. is vermoedelijk niet aan de lage kant. Neemt men dan nog in aanmerking dat in 1963 ongeveer 45.000 leerlingen tot de L.T.S. werden toegelaten, dan kan men – althans nu – nog nauwelijks spreken van een weg via de L.T.S. naar de U.T.S.

High School, of op zijn minst de Junior High School, heeft afgelopen volgt dan eventueel de vakscholing, die dan vaak verloopt via Junior College, College of Universiteit en niet via echte vakscholen, zoals wij die kennen. Hoewel ook de Amerikaanse maatschappij natuurlijk zijn wegen kent om reeds op jeugdige leeftijd verschillen in sociale status te doen uitkomen, leidt dit systeem er toe, dat degenen, die naderhand tijdelijk of voorgoed in de groep van de handarbeiders terecht komen, veel langer met de niet-arbeiders samenlopen dan bij ons. Bovendien is, veel meer dan bij ons, het systeem van onderwijs, met name ook het hoger onderwijs, er op gericht, degene die op een bepaald ogenblik met het onderwijs stopt en een baan aanneemt, de kans te geven naderhand, al dan niet in zijn vrije tijd, zijn studie te vervolgen en op die manier hoger op de beroepsladder terecht te komen. Ongetwijfeld heeft ook het Amerikaanse systeem zijn gebreken. Door de gebrekkige ontwikkeling van het beroepsonderwijs, met name het technische onderwijs, op het niveau beneden het college, blijven zij, die, om welke reden dan ook, de High School niet of niet geheel willen of kunnen volgen, voor een groot deel in feite ongeschoold. Het aantal ongeschoolden in Amerika is daarom veel hoger, dan bij de huidige structuur van de Amerikaanse economie past en dit is zeker één der belangrijkste oorzaken van de huidige grote werkloosheid in dit land. Hier ligt ook één der belangrijkste achtergronden van het negerprobleem. Overnemen van het Amerikaanse systeem zonder meer is dus zeker niet aan te raden. Als men echter het huidige Nederlandse systeem met zijn diepingrijpende scheiding op 12-jarige leeftijd wil vermijden, zijn er andere mogelijkheden, waaraan niet de bezwaren van het Amerikaanse systeem kleven.

De zo juist besproken negatieve invloeden zijn natuurlijk geenszins alleen bepalend voor de toekomstige positie van de arbeider. Wat de ontwikkeling van het voortgezet onderwijs betreft, op de zeer positieve kanten hiervan voor het sociaal aanzien van de arbeider in de toekomst wezen we reeds.

Het is van belang, bij onze verdere beschouwingen het onderscheid tussen de positie van de arbeider t.o.v. andere groepen in het werkmilieu enerzijds en in de maatschappij buiten 'het bedrijf' anderzijds voor ogen te houden. Men krijgt de indruk, dat op het ogenblik binnen de werksfeer de ontwikkeling in de richting van een afbraak van de barrière tussen arbeiders en niet-arbeiders sneller voortgaat dan in de maatschappij. Nu is dit op zichzelf niet verwonderlijk. Wanneer er dwingende omstandigheden zijn die tot een heroriëntatie in de verhouding tussen arbeiders en niet-arbeiders nopen, dan moet dit in de arbeidssfeer wel tot uiting komen, omdat men elkaar daar eenvoudig niet kan negeren. In de maatschappij buiten het bedrijf kan men elkaar, wanneer men dit wenst, nog grotendeels ontlopen. Er zijn nu echter bijzondere redenen, waarom deze ontwikkeling in de werksfeer vóórloopt. Binnen de bedrijven is het vraagstuk van de verhouding tussen arbeiders en niet-arbeiders duidelijk in een acuut stadium

gekomen, omdat de verhouding van de arbeider tot het bedrijf als geheel sterk problematisch is geworden en op korte termijn op een nieuwe grondslag moet worden gesteld.¹⁵

Het gaat hierbij in wezen om de motivering, die de arbeider voelt tot zijn werk. In de jongste geschiedenis kennen we in wezen twee grondhoudingen van de afhankelijke medewerker tegenover het bedrijf als instelling, waar hij werkzaam is en in verband daarmee tegenover de personen, waarin dit bedrijf als werkgever zich voor hem concretiseert. Een lange historie heeft de houding, die in wezen stamt uit de agrarisch-ambachtelijke organisatievorm van het economische leven, waarin boer en ambachtsman samenwerken met één of enkele gezellen of knechten, die uit dezelfde sociale en culturele sfeer stammen als de baas, met hem en zijn gezin nauw samenleven en voor een groot deel eens zelf de positie zullen gaan innemen, die nu hun baas inneemt. De knecht, de gezel maakt deel uit van een patriarchaal gezinsbedrijf, zijn houding is die van trouw en afhankelijkheid t.o.v. zijn meester, die enerzijds een – vaderlijk – gezag tegenover zijn medewerkers ten toon spreidt en zich verantwoordelijk voelt voor hun welgaan. Behalve een uiterlijke motivering – bestaanszekerheid, mogelijke opklimming tot zelfstandigheid in de toekomst – ondervond de knecht of gezel een innerlijke motivering in een gevoel van loyaliteit tegenover het gezin, waarvan hij deel uitmaakte en dat samenviel met het bedrijf waarin hij werkte. Er is geen reden om verhoudingen zoals ze hierboven werden geschilderd te idealiseren, maar dat ze als een voor de betrokkenen aanvaardbaar sociaal systeem werkten en arbeidskrachten motiveerden tot een zorgvuldige plichtsbetrachting, kon men niet zo lang geleden op de kleine boerenbedrijven op de zandgronden en trouwens ook hier en daar in ambachtbedrijven nog constateren. Dit patriarchale, familiale patroon van de verhouding werkgever – werknemer is bij zeer velen richtsnoer gebleven bij het denken over deze verhouding in het algemeen, ook toen in het overgrote gedeelte van ons economisch leven de feitelijke grondslag voor het bestaan van deze relatievorm reeds lang was verdwenen en deze in wezen dan ook niet meer bestond. Zelfs nu nog kan men mensen ontmoeten, die in volle ernst menen het vraagstuk van de verhouding werkgever – werknemer te kunnen benaderen met begrippen, die hun oorsprong vinden in de agrarisch-ambachtelijke maatschappijvorm en die menen dat een oplossing voor de huidige problemen zou kunnen worden gevonden, wanneer werkgever en werknemer zich weer zouden gedragen volgens de normen, die toen de relatie tussen beiden bepaalden.

Dit blijven denken en spreken over arbeidsverhoudingen in termen ontleend aan de agrarisch-ambachtelijke organisatie van het economisch leven – dat men hierbij aansluiting vond bij de woorden, waarin over de verhouding meester en dienaar in de Bijbel wordt gesproken, heeft deze neiging zeker versterkt – is één van de achtergronden van de dramatische ontwikkeling van de positie van de arbeider in de 19e eeuw geweest. Wie 19de-eeuwse literatuur, waarin de positie van de arbeider ter sprake komt doorleest, kan constateren, dat niet alleen van de zijde van de werkgevers, maar ook van de zijde van de overheid en de kerk en van de gehele ‘establishment’ in de toenmalige samenleving, de arbeider telkens weer wordt voorge-

¹⁵ Stuurgroep, De verhouding beambte-arbeider.

houden, dat hij van zijn kant zich aan de normen van de agrarisch-ambachtelijke wereld dient te houden. Hij dient trouw te zijn aan zijn meester en aan het bedrijf waarin hij werkt, gehoorzaam aan zijn 'broodheer' en dankbaar, dat deze hem laat werken en hem zijn brood laat verdienen. Er is geen twijfel aan, dat een zeer groot gedeelte van de arbeiders gedurende een groot deel van de 19de eeuw sterk geneigd was om dit te geloven ook. Men vergat echter, dat de patriarchale agrarisch-ambachtelijke arbeidsverhouding voor de ondergeschikte 'leefbaar' was, omdat ze voor hem naar de traditie niet alleen plichten maar ook rechten inhield, met name het zedelijk recht op een menselijke interesse in zijn persoon en een zorg voor zijn geestelijk en materieel welzijn van de kant van de werkgever. Deze verantwoordelijkheid voor het welzijn van de arbeider wilde en kon de werkgever bij de toenemende ontwikkeling van moderne vormen van bedrijfsvoering in de loop van de 19de eeuw steeds minder op zich nemen. Hij kon het niet, omdat het grote aantal werknemers in een modern industrieel bedrijf het voor hem onmogelijk maakte zich nog rechtstreeks en persoonlijk voor het lot van de afzonderlijke arbeider te interesseren. Bovendien kon de afhankelijkheid van een relatief grote, onoverzichtelijke en wisselvallige markt voor de ondernemer situaties teweegbrengen, waarin hij, zelfs indien hij met de beste sociale gevoelens was bezielde, niet meer in staat was zijn arbeiders een redelijk bestaan te garanderen. Hij wilde het dikwijls niet meer, omdat hij meer en meer onder de invloed kwam van maatschappijopvattingen, die het als een recht, of zelfs als een plicht, van het individu i.c. de ondernemer stelden, met het geringst mogelijk offer de grootst mogelijke baten te bereiken. Dit betekende o.a. het zedelijke recht om arbeidskracht van de arbeider te verwerven tegen de laagste prijs, waarvoor deze op de markt was te verwerven en het ontbreken van de zedelijke verplichting de arbeider in het bedrijf te houden, wanneer dit economisch niet meer verantwoord was.

Het blijft nog steeds een raadsel, waarom het niet alleen in Nederland maar ook daarbuiten, zo lang heeft geduurd vóór men – ook al waren er incidentele protesten tegen onhoudbare toestanden – duidelijk tot het inzicht kwam, dat het blijvend belasten van de arbeider met de plichten stammend uit de agrarisch-ambachtelijke maatschappijverhoudingen, terwijl men hem steeds meer de rechten ontnam, die hem in die verhoudingen volgens de traditie toekwamen, moest leiden tot maatschappelijke spanningen, die zich op den duur zeer heftig zouden moeten ontladen. Met een marxistisch getinte verklaring, dat houden van de arbeiders in een onderdanige, trouwe afhankelijkheid in het voordeel was van de werkgevers en dat daarvoor het gehele ideologische apparaat van de burgerlijke samenleving in het geweer werd geroepen, komt men er niet, al moet worden geconstateerd, dat de feitelijke verhoudingen in de 19de eeuw Marx een omvangrijk concreet materiaal in handen gaven om hierop zijn sociologische theorieën te baseren. Vermoedelijk is de unieke historische constellatie in dit geval belangrijker dan de sociologische wetmatigheid. Onder een door een traditie van eeuwen vast verankerde opvatting over de verhouding van baas en knecht en heer en dienaar, schoof een nieuwe economische werkelijkheid en een nieuw denken over economische zaken, die met die traditionele opvatting niet rechtstreeks in strijd schenen en ze daarom niet onmiddellijk aantastten. In feite echter ondermijnden ze deze na enige tijd volledig. Dat het

vulgaire eigenbelang in de ontwikkeling een belangrijke rol speelde valt niet te ontkennen, maar indien men hierin alleen de verklaring zoekt, ziet men m.i. een belangrijk deel van de werkelijkheid voorbij.

Hoe het zij, de arbeider heeft restanten van de motivering tot arbeid behorende bij het agrarisch-ambachtelijk economisch patroon tot ver in de 19de eeuw en zelfs tot in de 20ste eeuw meegedragen. Meer en meer echter versleet deze oude motivering op de ruigheid van de feitelijke arbeidsverhoudingen in de opkomende industrie. Meer en meer moest het wel tot de arbeider doordringen, dat door het verloren gaan van het element van wederkerigheid in de onderlinge verhoudingen van een ethische verplichting tot het verrichten van werk binnen het bedrijf, nauwelijks nog kon worden gesproken. Bovendien moest hij zien, dat de belofte van zelfstandigheid en de daarmee verbonden hogere welvaart en hogere sociale status, die vroeger het goed verrichten van opgedragen werk inhield, in het nieuwe bestel niet meer gold. Het moest hem wel duidelijk worden dat hij nog slechts werkte voor zijn blote bestaan en dat er een volledige vervreemding was ontstaan tussen de wereld waarin hij leefde en die van zijn werkgever en zijn soortgenoten. Maar de mythe had een taai leven en het vaak overrompelende succes van de socialistische beweging moet men vermoedelijk voor een groot deel hierin zoeken, dat zij plotseling deze mythe verscheurde en de arbeider even plotseling een nieuw beeld voorhield van wat hij was geworden: de loonslaaf, die zich willoos liet uitbuiten en daarvoor zijn werkgever, die hem maatschappelijk links liet liggen, dan ook nog vriendelijk bedankte.

Het ontstaan van deze nieuwe 'self-image' van de uitgebuite, die onder de dwang van de economische nood zijn werk deed,¹⁶ heeft een enorme invloed gehad op de houding van de arbeider t.o.v. zijn werk en zijn werkgever. Hoewel dit beeld zeker niet alleen een produkt is van de socialistische beweging, doch zich in belangrijke mate door de werkelijkheid aan de arbeider moest opdringen, heeft het van die kant zijn scherpste karakterisering gekregen. Juist door zijn scherpste heeft die tekening tot ver buiten de socialistische kringen zijn invloed gehad. Lange tijd heeft dit 'nieuwe beeld' de werkelijkheid voor een groot deel kunnen dekken, al was het misschien ten dele omdat het werkte als een 'self fulfilling prophecy'. De arbeider had inderdaad geen keus. Hij was gedwongen te werken en wel lang en vaak onredelijk hard te werken om het risico van werkloosheid, honger en armoede te vermijden. Hij had individueel geen verweer tegen de overmacht van de werkgever, behalve dan misschien door stiekeme lijntrekkerij. Maar daarvoor waren er dan prikklokken, toezierende bazen en het dwingende tempo van de lopende band. De enige mogelijkheid om de balans weer in evenwicht te brengen scheen te zijn samenwerking en collectieve actie van de zijde van de arbeider. En zo

¹⁶ Het wegvallen van het oude beeld en het op de voorgrond treden van het nieuwe, is in wezen het zelfde, als waarover Kruijt spreekt, wanneer hij de arbeidersklasse ziet overgaan van een toestandsklasse naar een mentaliteitsklasse. J. P. Kruijt, *De sociale structuur van het Engelse volk*, Tijdschr. v. h. Kon. Aardrijksk. Genootschap, 1937, blz. 841-864. Men zie in verband met de hier aan de orde zijnde problemen ook van dezelfde auteur: *Arbeiders en nieuwe middenstand*, 1947.

leidt de ontdekking van het nieuwe beeld van zichzelf als het ware automatisch tot het ontstaan van de steeds machtiger wordende vakverenigingen. Het verbroken evenwicht herstelt zich. Twee machten staan tegenover elkaar: de werkgevers, die de kapitaalgoederen hebben gemonopoliseerd en daardoor de macht hebben de arbeider te dwingen naar hun wens te werken, de vakverenigingen, die de arbeid monopoliseren en daardoor de werkgevers kunnen dwingen met betrekking tot de lonen en andere arbeidsvoorwaarden de redelijkheid te betrachten. Er was opnieuw een min of meer gesloten systeem ontstaan, dat enerzijds voor de arbeiders een min of meer aanvaardbare menselijke situatie meebracht, anderzijds zonder al te grote strubbelingen het economisch proces voortgang deed vinden. Het gevaarlijke van dit evenwichtssysteem was echter dat het berustte op een veelal onverhuld machtsvertoon van beide zijden.

Het opvallende nu in de ontwikkeling in de jaren na de oorlog, in het bijzonder in de jongste periode, is, dat dit machtsevenwicht steeds sterker wordt aangetast en in feite al niet meer bestaat. De steeds toegenomen en nog toenemende sociale zekerheid, de geconcentreerde en gestabiliseerde macht van de vakorganisaties en – als extra van de laatste jaren, maar zoals steeds werd opgemerkt, ook niet meer dan een extra – de schaarste op de arbeidsmarkt, leidden er toe dat het de werkgever in wezen aan tastbare machtsmiddelen is gaan ontbreken. Zeker, de werkgevers kunnen collectief, wanneer het gaat om de landelijke regeling van de lonen en andere arbeidsvoorwaarden, nog een belangrijke macht opbrengen, al staan ze in dit opzicht ook niet meer zo sterk als vroeger. Maar in het afzonderlijke bedrijf zijn de werkgevers weinig mogelijkheden overgebleven om door rechtstreekse dwang op het gedrag van de arbeider invloed uit te oefenen. Het laatste en beslissende argument van vroeger, de bedreiging met ontslag, is nauwelijks een argument meer. Wordt een arbeider ontslagen, dan vormen de werkloosheidsvoorzieningen een redelijke overbrugging naar een nieuwe baan. De arbeider is werkelijk niet meer gedwongen dingen te aanvaarden die hij beslist niet wil, terwille van het houden van zijn betrekking. Dat onder de huidige situatie van 'over-employment' het vinden van ander werk al helemaal geen probleem meer oplevert, en dat daarom veel werkgevers het woord 'ontslag' niet meer in de mond durven nemen, behoeft nauwelijks te worden gememoreerd. Zelfs dat hij formeel, met de wet in de hand, bepaalde prestaties van de arbeiders zou kunnen afdwingen, helpt, zoals de praktijk laat zien, meestal de werkgever betrekkelijk weinig. Men kan deze toestand toejuichen of betreuren, een feit is dat deze bestaat en dat het zich niet laat aanzien, dat in de toekomst de vroegere situatie, waarin de werkgever een grote macht had over het individuele wel en wee van de werknemer, zal terugkeren. Integendeel, te verwachten is, dat – zij het misschien met schommelingen, samenhangende met de situatie op de arbeidsmarkt – de positie van de arbeider binnen het bedrijf nog sterker zal worden.

Dit betekent, dat het arbeidsbestel, zoals dit zich in de 19de eeuw en het eerste deel van de 20ste eeuw had ontwikkeld, het wezenlijk element van zijn grondslag heeft verloren. Natuurlijk is het niet zo, dat nu de dwang voortvloeiende uit de vrees voor hongersnood en armoede niet meer werkt, elk motief voor de arbeider om in het bedrijf behoorlijk te werken is verdwenen

en dat nu ons economisch leven voor een ramp staat. De verhoudingen waren nooit zo rechtlijnig en eenvormig, als zij in theorie schijnen. Er is bij arbeider en bedrijf in de meeste gevallen toch wel een brok goede wil in de onderlinge verhoudingen blijven bestaan, er bestaat voor velen een zeker plezier in het werk, men vergeet niet zo maar de traditie van een werkzaam leven en de gedachte dat tegenover het loon een zekere prestatie dient te staan is voor de meerderheid nog een vanzelfsprekendheid. Zoals reeds werd opgemerkt, behoeven we op het ogenblik aan de klachten over die luie arbeiders nog niet al te zwaar te tillen.

Een en ander neemt niet weg, dat wij hier toch wel voor een vraagstuk van immense betekenis staan, waarvan men zich vooral in de grote bedrijven meer en meer bewust wordt en dat zo langzamerhand ook in het algemene maatschappelijke bewustzijn begint door te dringen. Steeds minder zullen door de arbeiders gedragsvormen van de zijde van de bedrijfsleiding, in de ruime zin, worden geaccepteerd, die nog zijn gebaseerd op de vroegere machtsverhoudingen, steeds vaker zal bij de arbeider de vraag opkomen, waarom hij zich nog zou inspannen als het werk en het milieu voor hem niet bevredigend zijn. Zou niet het wegvallen van de dwang en van de nawerking daarvan, worden gecompenseerd door een geleidelijke versterking van een andere motivering tot werk, dan zal dit ongetwijfeld tot toenemende spanningen en moeilijkheden aanleiding moeten geven.

Het gaat hier om een psychologisch moeilijk aanpassingsproces. In de eerste plaats denken zowel de bedrijfsleiding als de arbeiders nog in sterke mate in het kader van de machtsverhoudingen, zoals zij nog in het recente verleden waren. Het valt de bedrijfsleiding moeilijk, af te zien van de innerlijke houding en van de symbolen behorende bij de dwang, die men vroeger uit kon oefenen, maar die nu eigenlijk zinloos zijn geworden en door de arbeider niet meer worden geaccepteerd. Men blijft b.v. vormen van controle uitoefenen, die alleen maar negatief werken, enerzijds, omdat men niet in staat is een andere gedragswijze af te dwingen, anderzijds, omdat dit soort van supervisie irriteert en verzet opwekt, dus de arbeider t.a.v. het werk negatief motiveert.¹⁷ Men is nog zo zeer aan het denken in deze sfeer van machtsverhoudingen en machtsdemonstratie gewend, dat men zich moeilijk kan voorstellen, dat het ook anders kan. Anderzijds is tot vele arbeiders het besef nog niet doorgedrongen, dat wie dwang verwerpt, verantwoordelijkheid moet accepteren. Wie meent onder dwang te leven, acht een ontsnappen aan deze dwang en het geheel of gedeeltelijk nalaten van hetgeen men opgedragen had gekregen, al gauw gerechtvaardigd. Als de dwang gaat verdwijnen, duurt het enige tijd, voor men er aan is gewend, dat dan een andere vorm van gedrag past, dan bij een alleen heimelijk te ontwijken druk. Moeilijk valt het de arbeiders vaak nog te beseffen, dat de vormen van gezamenlijke strijd tegen de macht van de werkgevers, die in het recente verleden zo'n grote betekenis hadden en een zo belangrijke plaats in hun denken innamen, nu voor een belangrijk deel hun zin verloren hebben. Vooral dat de vaak met een romantisch aureool omgeven werkstaking in de huidige omstandigheden niet meer de functie

¹⁷ Zie hierover o.a. M. Scott Myers: 'Who Are Your Motivated Workers', *Harvard Business Review*, 1964, blz. 73-88.

kan hebben, die ze enkele tientallen jaren geleden nog had, is voor velen moeilijk te aanvaarden. Maar het gaat niet alleen om het laten varen bij beide partijen van een instelling, die niet meer in het heden past. Natuurlijk is het noodzakelijk, dat elementen uit de arbeidsverhoudingen in het verleden, die thans negatief werken, verdwijnen, maar het scheppen van gunstige omstandigheden voor een goede samenwerking in het bedrijf is bepaald niet alleen het elimineren van negatief werkende factoren. De werksituatie in de ruime zin zal zo dienen te veranderen, dat ook zonder dat hij zich onder dwang voelt, de arbeider zich voldoende gemotiveerd vindt om een positieve medewerking aan het bedrijf te geven.

Het is symptomatisch voor het bewust of onbewust onderkennen van het feit, dat wij bezig zijn aan een revolutionaire omwenteling van de arbeidsverhoudingen, dat er in de jaren na de oorlog een toenemende stroom van publicaties is losgekomen die zich bezig houdt met de vraag, welke de juiste condities zijn om de arbeider een positieve waardering voor zijn werk te geven. De vragen die men zich stelde met betrekking tot de arbeider in zijn werk, zijn in de loop van de laatste tientallen jaren geleidelijk van karakter veranderd. Van het bijna alleen technische probleem, hoe men de arbeidskracht moet manipuleren en hoe men hem moet bewerktuigen om deze productiefactor op de meest efficiënte wijze te laten bijdragen tot de resultaten van het bedrijf, is men gekomen tot de vraag hoe de arbeider als mens in het werk in het bedrijf bevrediging kan vinden. Men voelt wel dat het thans vooral van zijn houding en zijn beslissing afhangt, hoe dit werk zal verlopen. Hoewel de uitkomsten van de verrichte onderzoeken natuurlijk niet allemaal parallel lopen, komen toch enkele algemene lijnen wel duidelijk voor de dag. Het staat wel vast, dat de belangrijkste factoren, die een positieve houding t.o.v. het werk en het werkmilieu bepalen niet meer in het materiële vlak liggen. Voor zover loon en andere materiële aspecten van de arbeidsomstandigheden nog van belang zijn, is het meer in de negatieve zin. Indien de materiële voorzieningen ongunstig afsteken bij wat men redelijk acht, geeft dit aanleiding tot ontevredenheid, maar met een hoog loon koopt men echter geen positieve medewerking meer. Vrijwel algemeen komt men tot de conclusie, dat het dragen van verantwoordelijkheid een bijzonder belangrijke factor is in de voldoening, die een arbeidskracht in zijn functie vindt. Hierbij sluit nauw aan het verlangen werk te doen, dat de betrokkene het gevoel geeft iets van betekenis tot stand te brengen, waarop hij trots kan zijn.¹⁸ Zeer belangrijk is ook, dat de werknemers de nodige erkenning ervaren voor hun positieve bijdrage. Negatief werken vooral een gevoel van irritatie en onbehagen, voortvloeiende uit de wijze van controle, die door de directe chefs – de werkbazen – wordt uitgeoefend en die regels en verordeningen van het bedrijf, die men voelt als een vrijheidsbeperking of als een aantasting van het gevoel van eigenwaarde. Alles te zamen heel doodgewone menselijke dingen, die eigenlijk iedereen wel aanvoelt, maar die men jarenlang in het bedrijfsleven in belangrijke mate heeft kunnen negeren, omdat men er – onbewust misschien – van uit kon gaan, dat ook zonder dat men zich aan deze ‘fratsen’ stoorde, de arbeider zijn werk wel zou

¹⁸ Scott Myers t.a.p. Men zie over de kwestie van de motivering van de arbeider o.a. ook: J. A. P. Van Hoof, *Autonomie en motivatie van arbeiders in industriële bedrijven*, Diss. Nijmegen, 1964.

doen, omdat hij geen andere keuze had. Men zal er nu onvermijdelijk toe moeten komen om steeds meer met deze negatieve en positieve reacties van de arbeiders op werk en werkmilieu rekening te houden, wil men in de toekomst op een coöperatieve instelling kunnen rekenen. Van beide kanten zal men er echter aan moeten wennen.

Het ligt wel voor de hand – om na een lange omweg tot ons uitgangspunt terug te komen – dat deze ontwikkeling, die zich thans in verschillende bedrijven reeds duidelijk aftekent en waar vooral in de grote bedrijven bewust op wordt aangestuurd, van zeer grote invloed zal zijn op de verhouding tussen 'white collar' en 'blue collar' in het bedrijf. Stelt men de hiervoor vermelde wensen, die de arbeider heeft met betrekking tot werk en werkmilieu, naast de reeds eerder genoemde verschillen tussen de traditionele positie van de 'white collar' en de 'blue collar'-werkers in het bedrijf, dan kan met het ook zó formuleren, dat de arbeider in wezen verlangt, dat hij door het bedrijf op een soortgelijke wijze wordt benaderd en behandeld als dat met de 'white collar'-werker van oudsher gebeurde. Materieel en ook in andere opzichten is zeker de positie van de beambte in het bedrijf lang niet altijd en overal ideaal geweest, maar in het algemeen kan men constateren, dat men in hem steeds de mens met zijn typische menselijke noden en behoeften is blijven erkennen. Met de arbeider was dat niet het geval, en dit leidt onder de huidige omstandigheden tot een groeiend gevoel van onbehagen.

Niet alleen betekent de wijze, waarop de arbeider op allerlei verhoudingen, gedragswijzen en maatregelen in het bedrijf reageert in wezen een verlangen naar een soortgelijke positie als die van de employé, ook in de praktijk vormt de discriminatie t.o.v. 'het kantoor' voor velen een voortdurende steen des aanstoets. Het is dan ook begrijpelijk, dat nu men zich meer bewust gaat worden van de noodzaak van een andere benadering van de arbeider, bij de leiding van het bedrijf de neiging groeit om over te gaan tot het afschaffen van alle feitelijke verschillen tussen de voorwaarden, waaronder de beampten en die waaronder de arbeiders werken. Duidelijk blijkt dit uit het kort geleden verschenen rapport van de Stuurgroep Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek, dat volledig op de gedachte van het opheffen van het onderscheid tussen arbeiders en beampten is gebaseerd.¹⁹ Men kan zich misschien afvragen, of in principe dit uitgangspunt van een volledige gelijkstelling van arbeiders en beampten wel geheel juist is. Een gelijkwaardigheid met een differentiatie, verband houdende met het feitelijk karakter van het werk, dat door de verschillende groepen wordt verricht, lijkt in theorie een juister uitgangspunt. Maar het is begrijpelijk dat men tot de in het rapport uitgedragen opvatting komt. In de eerste plaats is als uitgangspunt deze gedachte eenvoudig en voor de betrokkenen zonder meer duidelijk. In de tweede plaats raakt men met een benadering op deze wijze rechtstreeks één van de concrete verschijnselen, die de bevrediging van de arbeider in zijn positie in de weg staan. In de derde plaats zou elk verschil, in welke richting dan ook, onder de bestaande omstandigheden door de arbeiders gemakkelijk worden gezien als weer een discriminatie in hun nadeel. De hierboven als één der grootste struikelblokken genoemde

¹⁹ Stuurgroep, De verhouding beambte-arbeider.

kwestie van de erkenning van het werk en van de bijdrage tot het bedrijfsresultaat van de arbeider, wordt zeker niet uit de weg geruimd, zolang de arbeider het gevoel heeft, dat, zonder een grondige reden, 'het kantoor' een andere behandeling ondervindt, dan 'de fabriek'.

Een volledige afschaffing van het onderscheid tussen beambte en arbeider, zal ongetwijfeld nog veel moeilijkheden opleveren. Het onderzoek, dat door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht in verband met het hiervoor genoemde rapport van de Stuurgroep werd ingesteld, laat duidelijk zien, dat op tal van punten bij de beampten een sterke weerstand tegen een gelijkschakeling bestaat, al is er, zoals ook uit het rapport blijkt, zeker een aantal te vinden, dat de redelijkheid van een principiële tegelijkstelling wel inziet en blijkbaar ook wel begrijpt, dat de bestaande verhoudingen niet vallen te handhaven. Men mag wel verwachten, dat men er in toenemende mate toe zal overgaan, ondanks deze weerstand, op de 17 punten, waarop volgens een bijlage van het rapport thans verschil in behandeling bestaat, formele gelijkstelling dwingend in te voeren.

Men zal hierbij, zeker aanvankelijk, rekening dienen te houden met stil verzet en stille sabotage bij de uitvoering. Formeel gelijk behandelen van arbeiders en employés op deze concrete punten betekent zeker nog niet, dat men geen verschil meer zou voelen en dit niet meer tot uitdrukking zou weten te brengen. Men kan employés wel verplichten om van dezelfde kantine gebruik te maken als de arbeiders, maar men kan niet verhinderen, dat 'toevallig' de employés altijd bij elkaar in één hoek zitten. Het zal trouwens niet alleen de beampten, maar ook de arbeiders moeite kosten om in hun gedrag te doen uitkomen, dat zij de barrière inderdaad hebben overwonnen. Een traditie van jarenlange discriminatie, verschillen in levensstijl, waarbij de arbeider zeer wel voelt, dat de andere zijn stijl als superieur voelt, terwijl hij dit zelf innerlijk misschien ook zal vinden en tal van andere oorzaken zullen meebrengen, dat het de meeste arbeiders nog tijd en moeite zal kosten om zo ver te komen, dat zij beampten wier betekenis voor het bedrijf formeel op een zelfde hoogte zal worden gewaardeerd als de hunne, (zelf-) bewust als gelijken zullen benaderen.

Er zijn bovendien enkele feitelijke omstandigheden, die maken, dat ook bij formeel gelijke behandeling en bij de beste wil van de zijde van de bedrijfsleiding en van de employés, de arbeider een zekere handicap heeft bij het bereiken van hetzelfde maatschappelijke prestige als de niet-arbeiders. Steeds weer vindt men, zoals gezegd, bij de discussie over de factoren, die het gevoel van bevrediging in het werk van de arbeider bepalen, als belangrijke element genoemd het dragen van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijk werk verhoogt het prestige van de arbeider voor hemzelf, voor zijn collega's en voor de bedrijfsleiding. Merkwaardigerwijs vindt men bij het bespreken van de betekenis van deze verantwoordelijkheid meestal niet genoemd, dat verantwoordelijkheid voor bepaald werk binnen het bedrijf maar één van de aspecten is van de verantwoordelijkheid en het daarmee samenhangend prestige, die een bepaalde positie in het bedrijf kan meebrengen. Misschien is ze uit het oogpunt van het verwerven van prestige niet eens de belangrijkste. Minstens even belangrijk is het dragen van verantwoordelijkheid naar buiten, anders gezegd, het op bepaalde momenten en op een bepaalde wijze vertegenwoordigen van het bedrijf of de instelling, waaraan men is verbonden,

tegenover en in directe relatie met anderen. Er is een verhaal van een jong jurist, die juist twee dagen bij een van de ministeries in dienst was en zijn eerste telefoongesprek in die functie in ontvangst moest nemen. Hij kondigde zich aan met de mededeling: 'U spreekt met de regering'. Deze aankondiging is ongebruikelijk, maar ze onthult veel omtrent de reden, waarom voor velen, van hoog tot laag, in de ambtelijke dienst, hun werk een bijzondere aantrekkelijkheid bezit. Vrijwel alle ambtenaren moeten op een bepaald ogenblik naar buiten, tegenover het publiek optreden en als zij dat doen dan vertegenwoordigen zij inderdaad die grote en in zovele gevallen beslissende macht van de overheid. Men mag het feit, dat men in dit representeren van een dergelijke macht naar buiten bewust of onbewust innerlijk een grote voldoening vindt, zedelijk misschien niet zo verheffend vinden, het doet er niets aan af, dat deze voldoening vrijwel universeel is en dat deze vertegenwoordigende taak voor degenen die ermee zijn belast, sociaal prestige en veelal bijzondere materiële voordelen oplevert.²⁰ Nu is het een feit, dat in het algemeen de employés veel meer voor het bedrijf vertegenwoordigend optreden dan de arbeiders. De jongste bediende moet de belangrijke bezoeker bij de directeur binnenleiden en het meisje pas van de U.L.O. vertegenwoordigt aan de telefoon de firma naar buiten, maar zelfs de meest ervaren en bekwame arbeider in het bedrijf heeft naar buiten geen gezicht. Opvallend is dat men in verreweg de meeste bedrijven zelfs het rondleiden van excursies opdraagt aan kantoormensen en er blijkbaar niet over denkt hiervoor bij toerbeurt geschikte arbeiders uit de productieafdelingen vrij te maken. Deze geringe verantwoordelijkheid naar buiten, die aan de arbeider in het bedrijf toevalt, is inderdaad een wezenlijke moeilijkheid bij het verhogen van zijn sociaal prestige en het is voor de bedrijfsleiding in vele bedrijven zeker van belang te overdenken of er wegen zijn om op zinvolle wijze de representatieve functie van de arbeider tegenover de buitenwereld te versterken.

Zo zijn er dus factoren die pogingen tot het slechten van de barrière tussen arbeiders en employés negatief zullen beïnvloeden. Hier staat tegenover dat uit een oogpunt van bedrijfsbelang in de naaste toekomst niet alleen een groeiende overeenstemming in de formele positie van arbeiders en employés maar ook een openheid in de verhoudingen tussen beide groepen en een wezenlijk stijgen van het sociale prestige van de arbeider noodzakelijk is. Van groot belang is dat de feitelijke veranderingen met betrekking tot de positie van de arbeid, die hiervoor werden opgesomd, voor zover ze niet reeds rechtstreeks tot andere verhoudingen in het bedrijf noodzaken, op een enkele uitzondering na, indirect de ontwikkeling in de richting van een integratie van arbeiders en employés in de hand werken.

De verschuiving van handarbeid naar hoofdarbeid brengt mee, dat het verschil tussen de employés als de enkelingen, vlakbij de hoogste bedrijfsleiding, tegenover de massa van de arbeiders zonder direct contact met deze leiding, meer en meer gaat verdwijnen. De uitge-

²⁰ Men kan dikwijls academici, die in de productie of de research werkzaam zijn, er over horen klagen, dat hun soortgenoten in de verkoopafdeling beter worden betaald dan zij. Behalve het salaris, vormen vergoedingen voor representatiekosten, autokosten enz. voor degenen, die naar buiten voor bedrijven en instellingen optreden, een mogelijkheid tot het voeren van een levensstijl, die vergelijkbare groepen wier werk binnen het bedrijf ligt, zich niet kunnen veroorloven.

sproken of onuitgesproken pretentie van de employés, dat in het contact met de arbeiders zij de bedrijfsleiding vertegenwoordigen, verliest meer en meer haar zin. De massale aantallen van de employés hebben verder tengevolge, dat wat lonen en andere arbeidsvoorwaarden betreft, ook voor hen collectieve regelingen moeten worden getroffen, zodat ook de traditionele uitzonderingspositie van de employé in dit opzicht wordt aangetast.

Het relatief steeds grotere aantal der employés betekent op zich zelf trouwens reeds een verzwakken van hun positie. Dat zij vroeger, evenals in het algemeen de mensen met meer dan lagere schoolopleiding, zeldzaam waren, maakte niet alleen hun positie op de arbeidsmarkt sterker, maar bovendien vergrootte het rechtstreeks hun maatschappelijk aanzien. Het aureool, dat het 'geleerd' te hebben hun enige tientallen jaren geleden in de ogen van de grote massa nog verleende, is verbleekt. Het feit, dat de arbeiders thans zien, dat soms hun eigen kinderen, of kinderen van hun collega's, via de U.L.O., in de groep van de employés terechtkomen, versterkt in hun ogen het prestige van de employés ook niet.

Het zo juist genoemde effect van de verschuiving in de totale arbeidsbezetting van arbeiders naar de employés op de verhouding tussen de beide groepen, wordt nog vergroot door de toenemende concentratie van de arbeid in grote bedrijven. Juist daar is de employé geleidelijk, evenals de arbeider, een massaverschijnsel geworden en juist daar ligt het voor de hand, dat men uit rationele overwegingen van bedrijfsbelang er het gemakkelijkste toe komt overeenkomstige regels voor de arbeiders en de employés vast te stellen. Dat in de maatschappij *buiten* het bedrijf het complement van de ontwikkeling in de richting van grotere bedrijfs-eenheden, het verdwijnen van het kleine middenstandsbedrijf, de positie van de arbeider in zeker opzicht negatief kan beïnvloeden, merken we reeds op.

Van bijzonder veel belang voor de ontwikkeling van de verhouding tussen arbeider en employé zal vermoedelijk ook de relatief steeds sterkere positie van de diensten zijn. In de eerste plaats wordt hierdoor de verschuiving in de richting van de employé versterkt, zoals wij hiervoor opmerkten, en hierdoor draagt dus ook deze ontwikkeling er toe bij om, wat hun 'massaliteit' betreft, employés en arbeiders in dezelfde positie te brengen. Belangrijker is misschien echter nog, dat hierdoor het bijzonder karakter van de handarbeid in vele van de diensten in steeds sterkere mate het karakter van de handarbeid als geheel zal gaan bepalen. We merken in het eerste deel van deze bijdrage op, dat – in tegenstelling tot de handarbeider in de industrie – een groot deel van de handarbeiders in de diensten *wel* regelmatig naar buiten optreedt en dus wel verantwoordelijkheid draagt voor de representatie van het bedrijf of instelling. Wie zich de wijze van optreden en de positie realiseert van de monteurs van de P.T.T., gas-, water- en elektriciteitsbedrijven, maar ook die van particuliere installatiebedrijven in de buitendienst, van treinconducteurs enz., moet constateren, dat deze 'arbeiders' vaak nauwelijks meer zijn te onderscheiden en nauwelijks meer worden onderscheiden van employés. Een verdeling in de beroepsstatistiek van de arbeidskrachten in deze en vele andere branches van de diensten in arbeiders en niet-arbeiders, heeft nu al dikwijls iets zeer kunstmatigs. Wat de ontwikkeling van het onderwijs betreft, dient er nog eens de nadruk op te worden gelegd, dat de veel uitgebreidere vorming, die de gemiddelde, aankomende arbeider van nu,

vergeleken met vorige generaties, heeft ontvangen, op zich zelf sterk werkt in de richting van het slechten van de barrière tussen hoofd- en handarbeiders. Het gevoel van zelfbewustzijn, gebaseerd op zijn goede scholing, waarmee de arbeider het bedrijf binnentreedt, de overtuiging een stuk werk te kunnen leveren, dat de moeite waard is, de waardering, die hij van anderen als vakman zal ondervinden, zullen niet alleen zijn plezier in het werk verhogen, maar ze zullen hem in eigen ogen en die van anderen een hoger sociaal prestige geven en daardoor de afstand tot de employé verminderen.

Naast de reeds eerder genoemde bezwaren dient in dit verband echter ook nog een ander nadeel van het richten van de toekomstige arbeider op jonge leeftijd op een school met een lange traditie van een echte beroepsschool als de L.T.S. te worden genoemd. Eén der belangrijkste verschijnselen, die met verschillen in sociale status gepaard gaan en het voortbestaan daarvan in de hand werken, is het verschil in levensstijl, in taal, omgangsvormen, ware – en voorgewende – interesses, vormen van ontspanning enz., kortom dat wat men met een zwaar woord als cultuur aanduidt. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat met de betrekking tot het bijbrengen van een bepaalde cultuur, die de omgang met andere bevolkingsgroepen vergemakkelijkt,²¹ onze beroepsscholen – het geldt met name ook voor de lagere en middelbare landbouwschool – achterstaan bij de verschillende vormen van het algemeen vormend onderwijs. Wat hiervan de oorzaak is, valt niet zo gemakkelijk vast te stellen. Ten dele moet men deze misschien vinden in de relatief eenzijdige samenstelling van de schoolbevolking – wat de technische scholen betreft vooral arbeiderskinderen, wat de landbouwscholen betreft in hoofdzaak boerenzoons – waardoor de noodzaak en de prikkel om zich in zijn gedragsvormen aan andere groepen aan te passen, ontbreekt. Daarnaast mag men misschien aannemen, dat ondanks de sterk uitgebreide algemene vorming binnen de beroepsscholen, nog steeds in het gehele onderwijs de preoccupatie met de technische vorming zozeer voorop staat, dat het bijbrengen van deze cultuur als element van de persoonlijkheidsvorming in het gedrang komt. Het zeer opvallend verschil, dat in dit opzicht, in karakter en resultaten, tussen enerzijds de lagere landbouwscholen en anderzijds de landbouwhuishoudscholen bestaat – aan een waardering van de stadshuishoudschool, wat dit betreft, waag ik mij niet – wijst wel in de richting, dat de sfeer van het onderwijs een belangrijke rol speelt.

Van bijzondere grote betekenis lijken in dit verband de technische veranderingen die zich steeds duidelijker beginnen af te tekenen. Moesten we in het eerste gedeelte van deze bijdrage constateren, dat nauwkeurige, landelijke gegevens van statistische aard over de omvang van deze technische veranderingen en hun gevolgen ontbreken, dit neemt niet weg, dat de richting, waarin de ontwikkeling zich beweegt, uit incidentele gegevens over allerlei afzonderlijke bedrijven en bedrijfstakken wel min of meer duidelijk voor de dag komt. Ook geven bepaalde

²¹ De in dit verband gemaakte opmerkingen over de cultuur van de stedelijke middengroepen – want hierover gaat het in feite – moet men niet opvatten als een positief waardeoordeel. Het gaat hier slechts om deze cultuur als intermediair voor de communicatie tussen de verschillende sociale lagen in ons volk. Een andere culturele basis, waarop men elkaar zou kunnen ontmoeten, dient zich in de praktijk niet aan.

statistische gegevens indirect wel een aanwijzing omtrent de gang van zaken. Het gelijk blijven van de gemiddelde arbeidsbezetting in de industriële bedrijven met meer dan 10 arbeidskrachten, ondanks de sterke expansie, die in het algemeen de produktie van deze bedrijven vertoont, bevestigt, dat over de gehele linie als gevolg van de automatisering en mechanisatie een snelle vermindering van het aantal personen dat bij een productie van een bepaalde omvang betrokken is, plaatsvindt. Deze cijfers spreken nog te duidelijker, wanneer men zich realiseert, dat een gelijkblijven van het totaal aantal werknemers in feite een aanzienlijke daling van het aantal arbeiders betekent.

Twee aspecten van deze ontwikkeling zijn in verband met het onderwerp dat ons thans bezig houdt, naar het mij voorkomt, van belang. In de eerste plaats het feit, dat deze ontwikkeling vooral – hoewel niet alleen – leidt tot een vermindering van het aantal ongeschoolde arbeiders. De ontwikkeling in Amerika wijst duidelijk in deze richting. Grote aantallen arbeiders die betrekkelijk eenvoudig werk deden, worden vervangen door enkele geschoolde mensen die uiterst kostbare, vernuftige machines bedienen. Hierdoor wordt het gemiddelde scholingspeil van de arbeiders in het bedrijf hoger en daardoor reeds hun afstand tot de niet-arbeiders geringer. Bovendien betekent het bedienen van deze dure machinerieën een bijzonder grote verantwoordelijkheid, niet alleen omdat eventuele beschadiging en onzorgvuldige behandeling grote directe financiële consequenties heeft, maar vooral ook, omdat het regelmatig functioneren van één van dergelijke machines veelal van beslissende betekenis is voor het totale productieproces. Wie een dergelijke verantwoordelijkheid draagt is een belangrijk mens. Hij heeft geen prikklok meer nodig om op tijd te komen.

Een bijzonder interessant aspect van de ontwikkeling, die thans plaatsvindt, lijkt mij een toenemende demassificatie van de arbeid. Kenmerkend voor de industriële ontwikkeling, zoals die zich tot in zeer recent verleden aan ons voordeed, was de massificatie van de arbeid, het bijeenbrengen van omvangrijke aantallen mensen, die in grote groepen tegelijk allen hetzelfde of nagenoeg hetzelfde werk deden. Het beeld van de grauwe massa van in hun werk ontpersoonlijkte arbeiders is niet alleen in het woord van politici, maar ook in het werk van schrijvers en beeldende kunstenaars het telkens weer terugkerende thema in de weergave van de menselijke ellende, die door de industrialisatie werd teweeggebracht. Het merkwaardige is, dat terwijl in de klaagzangen over onze moderne maatschappij telkens weer het spookbeeld van de massificatie van de mens wordt opgeroepen, in het bedrijf waar hij werkelijk heeft bestaan, de massamens meer en meer schijnt terug te treden. Juist daar immers, waar velen gelijkvormig werk doen, liggen de grote mogelijkheden voor succesvolle mechanisatie en automatisering. Minder éénvormigheid, grotere verscheidenheid in het werk, schijnt één van de belangrijke resultaten te zijn van de moderne technische ontwikkeling. Het kan nauwelijks anders, of de gevolgen hiervan moeten verrijkend zijn. De verscheidenheid in functies geeft de arbeider als het ware zijn gezicht terug en brengt hem alleen reeds daardoor nader tot de employé, die nu juist meer moeite heeft dan vroeger om in het bedrijf zijn individualiteit te bewaren.

De massale eenvormigheid van de industriearbeid was één der belangrijkste oorzaken van de

perspectiefloosheid van het arbeidersbestaan. Voor verandering en verbetering van zijn positie was er nauwelijks een reële mogelijkheid. De aantallen op de onderste trap waren te groot om het individu een redelijke kans te geven om naar boven te komen. Bovendien was de vaardigheid, die van hen werd gevraagd te gering en te eenzijdig om op een hogere plaats van veel waarde te kunnen zijn. Het werk in het productieproces, zoals zich dat nu ontwikkelt, vraagt niet alleen op specifieke punten een hogere, maar ook een algemenere scholing van de arbeiders, althans van velen van hen. Wie een grote verantwoordelijkheid draagt in het productieproces zal dit in het algemeen slechts goed kunnen doen, wanneer hij een begrip heeft van dit proces als geheel en van zijn eigen functie hierin. Arbeiders die zo zijn geschoold, zijn waardevolle figuren, die als enkelingen kunnen opvallen en daardoor de kans krijgen op andere functies, meer verantwoordelijkheid en hoger loon. Er lijkt voor een arbeider een kans op een carrière te ontstaan, op een toekomstperspectief.

Een jongste bediende kon zich steeds met enig recht een aanstaande chef de bureau wanen, een jonge arbeider was na enige jaren werken in het bedrijf meestal aan het einde van zijn 'loopbaan'; hij wist, dat hij wanneer hij eenmaal de nodige routine in zijn eenvoudige werk had gekregen, er voor hem nauwelijks nog enig verder perspectief was. Natuurlijk zal er in de toekomst nog veel werk overblijven, waarin vele arbeiders naast elkaar parallelle of vrijwel parallelle functies verrichten, die weinig scholing vereisen, waarin vrijwel ieder onmiddellijk vervangbaar is en dat dus weinig ontsnapingsmogelijkheden biedt. Maar men mag aannemen, dat een steeds hoger percentage van de arbeiders tot begeerde en waardevolle individuele medewerkers worden, die de bedrijfsleiding zorgzaam in het oog zal houden en zorgvuldig op die plaatsen zal brengen, waar hun kwaliteiten het meest tot hun recht komen. Doet men dit niet, dan zullen er spoedig andere bedrijven zijn, die dit wel zullen willen. Een neveneffect hiervan zal zijn – en dat demonstreert zich trouwens nu reeds – dat voor dergelijke medewerkers de dreiging van de werkloosheid grotendeels zal verdwijnen. Goede medewerkers zijn een te kostbaar bezit, om die voor een tijdelijke financieel voordeel te verliezen. De demassificatie zal, naar men mag verwachten, door de verhoging van de sociale status van de arbeider, die ze meebrengt, indirect diens motivering tot het werk versterken. Daarnaast zal waarschijnlijk een rechtstreekse werking in die richting hiervan uitgaan. De mogelijkheid om door persoonlijke prestaties promotie te maken, levert ongetwijfeld een der belangrijkste motieven voor goed en regelmatig werk. De veel grotere kansen op promotie, die de employé in het verleden in vergelijking met de arbeider had, zijn er, naast andere factoren, de oorzaak van, dat de motivering tot het werk van de employé nooit als een werkelijk probleem is gevoeld. Het lijkt waarschijnlijk, dat redelijke promotiekansen voor de arbeider op hem een soortgelijk effect zullen hebben.

Dat de verhoging van de lonen ook binnen het bedrijf de positie van de arbeider heeft versterkt en verder zal versterken is zonder meer duidelijk. Het feit, dat hij een kostbare zaak gaat worden, zal er toe leiden, dat men behoedzamer met hem omgaat, d.w.z. meer met zijn persoonlijke, menselijke hoedanigheden rekening zal houden. Het wordt alleen al om direct economische redenen van belang hem onder de meest gunstige omstandigheden te laten

werken ten einde van zijn potentiële mogelijkheden zo goed mogelijk gebruik te maken. De noodzakelijke verandering in de houding van het bedrijf t.o.v. de arbeider als gevolg van het feitelijk wegvallen van de mogelijkheden tot werkelijke dwang, wordt ongetwijfeld door de sterke verhoging van de lonen in de hand gewerkt.

Op de betekenis van de sociale zekerheid, behoeft ik op deze plaats nauwelijks meer terug te komen. Het was immers vooral deze zozeer vergrote sociale zekerheid – versterkt door de heersende schaarste van arbeidskrachten – die, zoals wij constateerden, de bedrijfsleiding het wapen van de sociale dwang uit de handen sloeg en daarmee in de allereerste plaats het probleem van de plaats van de arbeider in de sociale orde van het bedrijf in een geheel nieuw licht plaatste.

Van de afnemende betekenis van de arbeid in het totale leven van arbeid werden de algemene maatschappelijke gevolgen hiervoor besproken. De betekenis voor de verhouding binnen het bedrijf liggen wel in de eerste plaats in het feit, dat het op latere leeftijd binnentreden van de jonge arbeider in het bedrijf, de vakanties, de kortere werkweek en de pensionering op 65-jarige leeftijd alle er toe bijdragen om het feitelijk verschillen met de employés geringer te doen worden.

Overzien wij na deze beschouwingen nog weer eens het geheel van factoren, die op de verhouding van arbeiders en niet-arbeiders binnen bedrijven, diensten en instellingen hun invloed uitoefenen, dan kan men – ook al dragen de beschouwingen over het effect van verschillende factoren zeker in verschillende opzichten nog een speculatief karakter – moeilijk aan de conclusie ontkomen, dat het verdwijnen van de sociale barrière binnen het bedrijf tussen arbeiders en niet-arbeiders iets onvermijdelijks is. Dat in het meergenoemde rapport van de Stuurgroep – die nauwe relaties onderhoudt met het Centraal Sociaal Werkgeversverbond – in haar rapport ronduit concludeert tot het verwijderen van de formele verschillen in de behandeling van arbeiders en niet-arbeiders men wel als een aanduiding kan beschouwen, dat de opheffing hiervan niet ver meer is. Het zal echter ook daarna nog geruime tijd duren voor alle bij het bedrijf betrokkenen het innerlijk zullen aanvaarden, dat de status van een medewerker in het bedrijf niet meer primair wordt bepaald door het al dan niet verrichten van ‘handwerk’, maar dat andere criteria hierin zullen overheersen. Dat deze tijd zal komen lijkt – nogmaals – nauwelijks te betwijfelen.

Vóór we aan deze lange beschouwing over de positie van de arbeider binnen het bedrijf begonnen, maakten we, wat zijn totale maatschappelijke situatie betreft, een onderscheid tussen deze positie in het bedrijf en die in de maatschappij buiten het bedrijf. We uitten daar de veronderstelling, dat de wijziging van de positie van de arbeider in het bedrijf zich vermoedelijk sneller zal ontwikkelen dan in de ‘grote’ maatschappij, omdat een onmiddellijke confrontatie van de arbeiders en niet-arbeiders in het bedrijf onvermijdelijk is, terwijl men elkaar buiten het bedrijf nog grotendeels kan ontlopen.

In feite zien we dit elkaar ontlopen in de maatschappij dan ook nog in hoge mate. Waar de grootte van de nederzetting daar maar enigszins de mogelijkheid voor biedt, bestaat een verdeling van het woongebied in aparte wijken voor arbeiders en niet-arbeiders. Weliswaar

bestaat in de regel ook binnen de ruimte voor beide groepen nog weer een scheiding tussen 'nette' en minder 'nette' wijken, maar primair is toch wel de verdeling in tweeën. De bekende zaak van de Delftse timmerman heeft laten zien, hoe men soms zelfs met formele middelen deze scheiding probeert te handhaven. Het als gevolg van de woningnood dooreen plaatsen van gezinnen van verschillende sociale status in bepaalde nieuwe wijken, schijnt zelden tot een blijvende toestand te leiden. Automatisch blijkt een zeker schiftingsproces op te treden, waarbij degenen, die zich sociaal hoger achten zo spoedig mogelijk deze nieuwe wijken weer verlaten.

Door de verdeling van de steden in wijken voor verschillende standen missen daar de lagere scholen dikwijls ook in belangrijke mate het karakter van ontmoetingspunt van verschillende sociale lagen, dat ze in de kleinere plaatsen in het algemeen wel hebben. Hoe het voortgezet onderwijs in ons land nog steeds een duidelijke standenstructuur draagt, kwam in ander verband reeds ter sprake. Dat het aantal arbeiderskinderen, dat in ons land tot het hoger onderwijs doordringt uitermate gering is en dat het percentage weinig neiging tot stijging vertoont, is in de laatste jaren telkens weer naar voren gebracht.

In de sport bestaat nog steeds een vrij duidelijke scheiding naar stand en klasse. Arbeiderskinderen en jonge arbeiders vindt men vrijwel niet in de verenigingen voor 'nette' sporten, zoals hockey en tennis. De niet-arbeiders hebben zich grotendeels uit de geleidelijk 'geproletariseerde' voetbalsport teruggetrokken. In de sfeer van het ontwikkelings- en ontspanningsleven betrekken het 'grote' toneel en de grote orkesten bij de normale voorstellingen hun publiek vrijwel alleen uit de groep van de niet-arbeiders. Een organisatie als de Maatschappij tot Nut van het Algemeen werkt wel vóór maar praktisch niet met arbeiders. Wat cafés en restaurants betreft, er is nog steeds een groot aantal inrichtingen op dit gebied waar praktisch nooit een arbeider binnenkomt, hoewel het prijsverschil tussen de verschillende categorieën van etablissementen op dit gebied hiervoor zeker geen afdoende aanleiding meer geeft. Wat ten slotte het informele gezellige verkeer betreft, hier is meestal de scheiding nog bijzonder scherp.

Ondanks dit alles lijkt het geen twijfel, dat het gebouw van de standen- en klassenstructuur, zoals zich dat met name in de 19de eeuw, onder invloed van de groei van de moderne economische verhoudingen, uit de oude agrarisch-ambachtelijke maatschappij ontwikkelde, steeds grotere scheuren vertoont.

Bijzonder belangrijk is, dat de standsverschillen moreel zijn ondergedoken. Was het één tot twee generaties geleden nog zó, dat deze verschillen niet alleen openlijk werden erkend, maar zelfs met een zekere morele sanctie werden omkleed, thans leven ze in zekere in in de verborgenheid. Niemand durft meer hardop te verklaren dat de standsverschillen een van God gegeven institutie zijn, niemand durft meer de arbeider voorhouden, dat hij zedelijk verplicht is zijn nederige positie te aanvaarden en dat hij zijn werkgever dankbaar moet zijn voor werk en brood. Het zojuist genoemde geval van de Delftse timmerman mag dan enerzijds symptomatisch zijn voor hetgeen nog in het binnenste van velen leeft, anderzijds bleek duidelijk dat het een 'faux pas' was, deze discriminatie naar buiten te laten

blijken. Er is, voor zover mij bekend, niemand, die het in een ingezonden stuk dorst op te nemen voor degenen, die hem uit de flat trachtten te weren. Ouders durven nauwelijks nog hardop tegen hun kinderen te zeggen, dat ze niet met de kinderen uit de 'mindere' buurten mogen spelen en voor zover ze zich niet reeds bewust tegen de ontwikkeling van standgevoelens bij hun kinderen verzetten, gebruiken ze subtieler en ten dele onbewuste middelen om hun kinderen tegen sociaal 'afglijden' te behoeden.

Wat de arbeiders betreft, hoewel in het algemeen bij hen zeker het gevoel van afstand tot de niet-arbeiders nog niet is overwonnen, zijn er velen, die de eerste fase der emancipatie nl. het agressief verzet tegen werkelijke of veronderstelde discriminatie, reeds zijn gepasseerd. Bijzonder belangrijk is, dat de bijzondere gedragsvormen en levensstijl, die de arbeider gedeeltelijk door de houding van de andere bevolkingslagen werden opgedrongen en gedeeltelijk voortvloeiden uit de omstandigheden waaronder hij opgroeide, leefde en werkte en die hem uiterlijk van de anderen onderscheidden, meer en meer afslijten. Hoe hoger loon, betere ontwikkeling, meer vrije tijd en sociale zekerheid ertoe bijdragen dit proces te bevorderen, werd in het eerste deel van deze bijdrage reeds betoogd. Het is van belang er op te wijzen hoe de moderne massacommunicatiemiddelen deze culturele gelijkschakeling van arbeiders en niet-arbeiders versnellen. Niet zo lang geleden was een redelijke informatie over hetgeen zich afspeelde in politiek, maatschappelijk leven, kunst en wetenschap, in feite een voorrecht van de niet-arbeidersgroepen. De informatie van het grootste deel van de arbeiders bleef beperkt tot onbenulligheden in plaatselijke blaadjes, voor zover zij die al lazen. De enorme uitbreiding van de oplage van redelijk goede dagbladen en van tijdschriften – men denke aan de damesbladen – de groei van de openbare leeszalen en leesbibliotheken, het ontstaan van het pocketboek, de ongekende ontwikkeling van het toerisme, maar vooral ook de radio en de televisie, hebben een vergaande democratisering van het informatieproces teweeggebracht. Natuurlijk maakt iedereen zijn keus uit de vloed van kennis die over ons wordt uitgestort en tussen de verschillende maatschappelijke lagen bestaat zeker nog verschil in de aard van deze keuze. Maar dat hierdoor een toenemende gelijkheid in belangstellingssferen, gespreksthema's en denkwijzen ontstaat, is welhaast onvermijdelijk. Informatie, die vroeger tot bepaalde kringen beperkt bleef, kan men nu haast niet meer ontlopen, cultuuruitingen, die vroeger slechts een dunne laag beïnvloedden, raken nu iedereen.

Belangrijk is in dit verband ook de ontwikkeling van het taalgebruik. Zoals in ander verband reeds werd opgemerkt, is het nog niet zo lang geleden dat de arbeider zich nog vrij algemeen van de 'nieuwe middenstand' onderscheidde door het spreken van dialect, of althans een van het Algemeen Beschaafd Nederlands duidelijk afwijkende 'volkstaal'. Probeerde een arbeider algemeen beschaafd te spreken, dan werd hem zelfs door zijn omgeving, zowel door zijn medearbeiders als door de niet-arbeiders, meestal gauw duidelijk gemaakt, dat hij zich niets moest verbeelden en maar moest spreken, zoals zijn soortgenoten dit ook deden. Hoewel een van dat van de nieuwe middenstand afwijkend taalgebruik van de arbeiders zeker nog niet overal en bij allen tot het verleden behoort, krijgt men de indruk, dat hierin een vrij snelle verandering optreedt en dat de sociale controle, die de arbeider dwingt tot dit afwijkende taalgebruik

zeer is verslapt en vaak al nauwelijks meer werkt. Dat bij dialectgebruikers vermoedelijk vrij algemeen de wens leeft zich van dit afwijkende taalgebruik te ontdoen, wordt aardig geïllustreerd door de ontwikkeling in de Noordoostpolder. Hoewel het grootste deel van de huidige inwoners vermoedelijk op het oude land een dialect sprak, heeft in het nieuwe land geen dialect van het oude land ingang gevonden en heeft zich geen nieuw dialect ontwikkeld. Hoewel streekgenoten onderling nog wel eens hun oude dialect gebruiken is daar in feite het algemeen beschaafd Nederlands tot heersende dagelijkse omgangstaal voor iedereen geworden.

Men krijgt de indruk – het zou wenselijk zijn hiernaar eens een nader onderzoek in te stellen – dat bij nieuwe vormen van sociale relaties standsverschillen en met name het onderscheid arbeider-niet-arbeider reeds veel minder sterk spreken dan bij de met traditionele opvattingen belaste oude vormen. Zo lijkt de moderne vorm van vakantie-houden, met name het verblijf op campings, dat in enkele jaren tot een enorme omvang is gegroeid, veel opener relaties tussen de meest uiteenlopende sociale groepen mee te brengen, dan het vakantie houden in hotels op de wijze van voor de oorlog, waar de arbeider nog nauwelijks aan te pas kwam. Ook onder de niet-arbeiders kwam daarin trouwens het sociale verschil, zoals dat in klasse van hotel enz. sprak, sterk naar voren. Jazzconcerten, community-singing in bijeenkomsten met Kerstmis en bij andere gelegenheden, volkshogeschoolcursussen, volksdansavonden en andere ‘nieuwe’ groepsactiviteiten hebben ongetwijfeld een veel sterker gemengd publiek dan bijeenkomsten voor ontspanning en ontwikkeling van de oude stempel.

Zo zijn er dus duidelijk symptomen van een veranderende verhouding, al verkeert men in vele opzichten nog in de beginfase van de slechting van de barrière tussen de arbeiders en de niet-arbeiders in de maatschappij buiten het bedrijf. Toch lijkt deze op de lange duur even onvermijdelijk als het verdwijnen van de scheidingslijn binnen de bedrijven. De algemene levensomstandigheden van de arbeiders zijn in korte tijd zo zeer veranderd, dat een diepgaande reactie van de maatschappij hierop niet kan uitblijven, al is het anderzijds begrijpelijk, dat om redenen van sociaal-psychologische aard hier sprake is van een belangrijk najlen van de innerlijke gezindheid en de daarop gebaseerde sociale gedragsvormen bij de veranderingen in deze omstandigheden.

Een vraag, die men zich ten aanzien van deze ontwikkeling, evenals met betrekking tot zoveel andere ontwikkelingen die thans op gang zijn, kan stellen is, of we de tijd hebben om deze maar rustig op haar beloop te laten en af te wachten, totdat ze een keer zal zijn voltooid. Vermoedelijk zal dit niet het geval zijn, indien men althans onvruchtbare moeilijkheden wil vermijden. Evengoed als in de bedrijven, zij het misschien wat later en in een langzamer tempo, zou het ongemoeid laten van de scheiding tussen arbeiders en niet-arbeiders in de maatschappij buiten het bedrijf – zelfs bij een geleidelijke afbrokkeling – spanningen oproepen. Het lijkt er voorlopig niet naar, dat dergelijke spanningen heftige ontladingen tengevolge zullen hebben. Maar wel mag men aannemen, dat ze zullen leiden tot gevoelens van onbehagen, die zich zullen weerspiegelen in een zekere stroefheid en wreveligheid in het maatschappelijk verkeer en tot een gebrek aan vriendelijkheid en hulpvaardigheid in de onderlinge contacten.

Waarschijnlijk zullen zo nu en dan kleine conflicten ontstaan, die rechtstreeks in verband kunnen worden gebracht met vormen van discriminatie of vermeende discriminatie tussen arbeiders en niet-arbeiders. De deining, die ontstond naar aanleiding van het meergenoemde geval van de Delftse timmerman was hiervan een duidelijk voorbeeld. Maar juist door het 'ondergedoken' karakter van de standsverschillen en standstegenstellingen, zullen dergelijke directe symptomen van aanwezige spanningen vermoedelijk niet zo dikwijls zijn waar te nemen. Veel meer zal het vermoedelijk voorkomen, dat allerlei conflicten en moeilijkheden, die ogenschijnlijk in andere omstandigheden hun oorsprong vinden, als gevolg van de spanningen in de sociale verhoudingen een emotionele lading en een scherpte krijgen, die anders zou ontbreken. Zeer waarschijnlijk is, dat gevoelens van onbehagen, die de arbeiders in de maatschappij ondervinden, duidelijke repercussies zullen hebben op hun houding in het bedrijf. In het bedrijf immers is door de traditie het bestaan van tegenstellingen tussen een bedrijfsleiding en arbeiders gesanctioneerd en kunnen dus gevoelens van onbehagen en de frustraties, die buiten het bedrijf zijn ontstaan, maar daar geen uitweg kunnen vinden, gemakkelijker aan de oppervlakte komen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat een deel van de wilde stakingen, die om schijnbaar onbelangrijke redenen zo nu en dan in de bedrijven ontstaan, meer hun achtergrond vinden in deze buiten het bedrijf gegroeide gevoelens van onbehagen dan in de concrete gebeurtenissen of situaties in het bedrijf zelf, die op het eerste oog de oorzaak vormden.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat het terwille van een gezonde maatschappelijke ontwikkeling gewenst is het slechten van de barrière tussen arbeiders en niet-arbeiders in de maatschappij buiten het bedrijf zoveel mogelijk te bevorderen. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat men, waar het hier in wezen gaat om verandering van een mentaliteit, geen al te grote verwachtingen mag hebben van formele maatregelen. Een forceren van contacten tussen groepen, die voorheen spontaan hiertoe niet kwamen, leidt zelfs vaak tot averechtse resultaten. Men zal het in de eerste plaats moeten zoeken in een bewust streven naar een sociaal-pedagogische beïnvloeding van de totale bevolking in de richting van een innerlijk aanvaarden van de onjuistheid van het voortbestaan van deze barrière. Het onderwijs in al zijn vormen kan een grote invloed uitoefenen, maar vooral ook pers, radio en televisie en verder alle verenigingen en andere instellingen, die op enigerlei wijze een educatieve functie vervullen. Verdere studie van dit probleem door sociologen, psychologen, etc., waardoor het in al zijn aspecten en met zijn mogelijke oplossingen, in toenemende mate zal doordringen in de geesten van degenen, die op de een of andere wijze verantwoordelijkheid dragen voor deze sociaal-pedagogische beïnvloeding, zal noodzakelijk zijn.

Er is zeker in het vlak van de formele maatregelen ook wel iets te doen. Zo zal men b.v. door een juiste planologische vormgeving van nieuwe stadsgebieden en nieuwe steden waarschijnlijk wat kunnen bereiken. Zoals wij opmerkten, heeft het dooreenmengen na de oorlog, als gevolg van de woningnood, van verschillende bevolkingslagen in nieuwe wijken in het algemeen niet tot gelukkige uitkomsten geleid. Het is echter geenszins noodzakelijk om dan maar als conclusie te aanvaarden, dat men de verschillende sociale groepen zoveel mogelijk

uit elkaar moet houden en grote, naar rang en stand gescheiden wijken moet gaan bouwen. Het is ook mogelijk niet al te grote woningcomplexen voor verschillende bevolkingsgroepen in elkaars onmiddellijke nabijheid te bouwen. Men schept dan voor de verschillende groepen, zonder ze het gevoel te geven, dat ze opzettelijk op elkaar worden gedrongen, de mogelijkheid op een ongedwongen wijze met elkaar in contact te komen. Ervaringen in overeenkomstige situaties leren, dat op deze wijze ontstane contacten veelal leiden tot beter onderling begrip en betere verhoudingen.

De meest belangrijke formele maatregel echter, die vermoedelijk op langere termijn een bijzonder grote invloed zou kunnen hebben op het verdwijnen van de scheidingslijn tussen arbeiders en niet-arbeiders, is een verandering van ons syteem van voortgezet onderwijs, zodanig dat zoveel mogelijk ieder kind algemeen vormend onderwijs volgt tot het zestiende jaar, dat dit onderwijs – weer, zoveel mogelijk – voor ieder kind tot deze leeftijd hetzelfde is en dat dus pas daarna de scheiding plaatsvindt tussen de kinderen, die dan een beroepsopleiding willen gaan volgen en degenen, die verder algemeen vormend en eventueel hoger onderwijs als hun voorland zien. Het zou dus uitgedrukt in termen van ons huidig schoolbestel betekenen, dat de lagere technische school, de lagere landbouwschool en de huishoudscholen in hun huidige vorm zouden verdwijnen en dat de laagste klassen van het v.h.m.o. en de u.l.o. zouden worden samengebracht in één schooltype, dat intern wel enige differentiatie in de vorming mogelijk zou maken, zonder dat daarbij echter te veel vooruit zou worden gelopen op de toekomstige bestemming van de leerling. Het effect, dat men van een dergelijke wijziging van het voortgezet onderwijs op de verhouding tussen de verschillende sociale groepen in onze samenleving zou mogen verwachten, is duidelijk. Niet alleen zou het bijeenbrengen van kinderen uit verschillende maatschappelijke milieus gedurende de jaren, dat hun persoonlijkheid in maatschappelijk opzicht vorm begint te krijgen, hun latere houding tegenover anderen in de maatschappij in belangrijke mate bepalen, maar bovendien zou de overeenkomst in onderwijs en schoolmilieu een zodanige gelijkheid van grondslag voor de ontwikkeling van levensstijl en gedragvormen scheppen, dat verschil in dit opzicht in het latere leven niet meer zo gemakkelijk een reden of een excuus zou kunnen vormen voor het vermijden van sociale contacten. Ik ben mij natuurlijk bewust van de moeilijkheden, die een dergelijke opzet van het voortgezet onderwijs zou meebrengen, evenals van de grote weerstanden die pogingen tot een dergelijke hervorming in onze samenleving zouden oproepen. Naar mijn mening zijn die moeilijkheden op iets langere termijn echter niet overwegend. Men zie ook de opmerkingen over het Amerikaanse onderwijssysteem op blz. 75 en 76.

Natuurlijk zal een niet onbelangrijk percentage kinderen niet in staat zijn een dergelijke 'junior highschool' met succes geheel te doorlopen. Er zullen ook scholen moeten zijn, die op een smallere grondslag van algemene vorming, een opleiding geven voor de meer eenvoudige technische, en administratieve werkzaamheden, die er ook in de toekomst nog zullen overblijven. Maar de scheiding die thans het voortgezette onderwijs tussen de verschillende maatschappelijke lagen teweegbrengt, zal dan grotendeels zijn verdwenen, terwijl tegelijkertijd m.i. een veel betere benadering van het peil van ontwikkeling, dat de volgende

generatie voor zijn activiteiten in en buiten het werk zal verlangen, wordt verkregen.²² Het is te wensen, dat het vraagstuk van de verhouding tussen arbeiders en niet-arbeiders in onze samenleving in de komende jaren de aandacht krijgt, die het verdient. Hiervoor werd reeds opgemerkt, dat naar mijn mening, het doorbreken van de barrière tussen arbeider en niet-arbeider in de maatschappij, onvermijdelijk is. De tijd is vermoedelijk niet ver meer dat men zich enigszins verbaasd zal afvragen, waarom men in onze tijd zich in de statistiek, bij het opstellen van collectieve arbeidscontracten en overal waar maar van economisch niet-zelfstandigen sprake was, zo'n verschrikkelijke moeite heeft gegeven om vast te stellen of iemand nu een arbeider of een employé was, in plaats van zich af te vragen wat de wezenlijke betekenis was van de functie van een bepaalde medewerker in het productieproces. Maar het is van grote betekenis dit stadium te bereiken met een minimum aan verspilling van sociale energie. Principiële strijd tegen sociale verhoudingen, die men als onverdragelijk is gaan voelen, behoort zeker niet tot deze sociale verspilling. Een dergelijke strijd heeft niet alleen om zijn doeleinden, doch ook in zichzelf een waarde. Een stukje werkelijk sociale strijd, in de zin van een strijd om de wijziging van wezenlijke elementen van de institutionele kaders in onze samenleving, zit er zeker ook nog wel in dit omverhalen van de sociale barrière tussen arbeiders en niet-arbeiders. Maar overwegend is dit niet meer. De fundamentele voorwaarden voor het verdwijnen van de scheidingslijn zijn in wezen reeds aanwezig. Het gaat in hoofdzaak om een proces, waarin onze samenleving als geheel zich bewust moet worden van hetgeen in de grondslagen van onze maatschappelijke structuur is veranderd en wat daarvan de consequenties zijn. Niet noodzakelijke vertragingen in dit proces van bewustwording en alle frustraties, ongerichte conflicten, verkeerd gerichte materiële en geestelijke inspanningen enz., die er het gevolg van zijn, zijn werkelijke sociale verspillingen.

Natuurlijk zal het verdwijnen van deze sociale barrière de strijd om sociaal prestige van de verschillende groepen in onze maatschappij niet opheffen. Sociale ongelijkheid – het zij herhaald – is inherent aan onze zo zeer gedifferentieerde maatschappij en het uiterst dynamische karakter dat ze nu reeds heeft en in de toekomst nog meer zal hebben, brengt mee dat er van een verstarring in de onderlinge verhouding der groepen geen sprake zal zijn. Men kan het misschien ook zó stellen, dat de verschillende groepen van arbeiders in de toekomst in dit spel van voortdurende maatschappelijke verschuivingen kunnen meedoen, zonder zich daarbij plotseling voor een muur te bevinden. Het wegvallen van de muur tussen arbeiders en niet-arbeiders betekent in wezen natuurlijk ook het verdwijnen van de eenheid van de arbeidersklasse. Verschillende groepen van arbeiders zullen in de beweeglijke sociale hiërarchie van de toekomst verschillende plaatsen innemen. Het beroep op de solidariteit van de arbeidersklassen, dat in het verleden zo dikwijls tot machtige reacties leidde, zal in de toekomst steeds

²² Men zie over de diverse wijzen, waarop men in verschillende landen oplossingen heeft gezocht voor het bijeenbrengen van de leerlingen tot 16 jaar – of ouder – in één schooltype: Ph. J. Idenburg, 'Het ideaal van de optimale ontwikkeling der talenten en de pedagogische structuur van het schoolwezen', *Paedagogische Studien*, Jaargang 39, 1962, blz. 434–453.

flauwer weerklank vinden,²³ ook al zullen dan bij de arbeiders zelf de tradities van het verleden nog geruime tijd nawerken. Maar ook in het sociale leven krijgt men nu eenmaal niets zonder er een prijs voor te betalen.

²³ Zie in dit verband ook de opmerkingen van Van Doorn in zijn artikel 'Verzelfstandiging en vermaatschappelijking van de arbeid' in *Arbeid en Samenleving*, 1964, in het bijzonder blz. 99. Te laat na het perse gaan van deze bijdrage kreeg ik Van Doorn's boek (J.A.A. van Doorn Sociale ongelijkheid en sociaal beleid, 1963) in handen, waarin hij uitvoerig op het probleem arbeider-employé ingaat. Zou ik het van te voren hebben gelezen, dan zou het ongetwijfeld zijn weerslag in mijn artikel hebben gevonden. Tot essentiële veranderingen zou het vermoedelijk niet hebben geleid, omdat de denkbeelden van Van Doorn en de mijne, zoals ze hier naar voren komen, niet zover uiteenlopen. Anderzijds zijn onze benaderingswijzen zo verschillend, dat zij met recht naast elkaar kunnen bestaan.